QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND

International online scientific journal

aem.az

AEM

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal
İmpakt Faktor: 0.652

Cild: 4 Sayı: 4

ANCIENT LAND

International online scientific journal
Impact Factor: 0.652

Volume: 4 Issue: 4

Bakı – Baku
2022

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijanon
31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Baku,
Matbuat avenue,
529, “Azerbaijan”
Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/10/5-8

Fatimə İman qızı İmanzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
fatime.iman0228@gmail.com

QEYRİ-ÜZVİ KİMYA KURSUNUN MƏZMUNU VƏ STRUKTURUNUN İZAHI

Xülasə

Məqalədə məktəb kimya kursunun məzmun sistemləri (sahələri) nəzərdən keçirilir, Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində didaktikanın və metodikanın ümumi prinsipləri təsnif edilir və açıqlanır, kursun məzmunu seçərkən kimya fənninin kurikulumunun müasir tələbləri verilir. Məktəb kimya dərsliklərinin məzmunu əsasən kimya elminin ən vacib sahələrindən götürülmüş, didaktik baxımdanişlənmiş və ümumiləşdirilmiş, şagirdlərin qavraya biləcəyi formada şərh edilmiş məlumatlardan ibarət olur. Məktəb kimya kursunun məzmunu, eləcə də strukturu müəyyənləşdirilərkən didaktikanın və metodikanın ümumi prinsipləri, həmçinin dövrün, zamanın tələbləri nəzərə alınmalıdır. Kimya fənninin dəqiq elmi sübutları tələbələrdə didaktik materializm dünyagörüşünün formalaşması, möhkəm əqidə və inamın yaradılması, vətənə məhəbbət hissinin tərbiyə edilməsi üçün geniş imkanlar vardır.

***Açar sözlər*:** *məzmun, struktur, didaktika, metodika, maddi aləm, məzmun xətti, fəaliyyət xətti, eksperiment, idraki əhəmiyyət, praktik əhəmiyyət*

Fatima Iman Imanzade
Azerbaijan State Pedagogical University
master student
fatime.iman0228@gmail.com

The content of inorganic chemistry course and explanation of structure

Abstract

The article deals with the system (areas) of school course content, contemporary requirements of chemistry curriculum when selecting content at secondary schools of Azerbaijan Republic. The content of school chemistry textbooks consists of information taken from the most important fields of chemistry, developed and summarized from a didactic point of view, and interpreted in a form that students can understand. When determining the content and structure of the school chemistry course, the general principles of didactics and methodology, as well as the requirements of the era and time, should be taken into account. Modern requirements to the structure of school course in chemistry and stages of learning on the principle of concentric features are also described in the article. The exact scientific proofs of chemistry have wide opportunities for students to form a didactic materialistic worldview, to create strong beliefs and confidence, and to cultivate a sense of love for the motherland.

Keywords: *content, structure, didactics, methods, material world, content line, activity line, experiment, cognitive significance, practical significance*

Giriş

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyasında deyilir: "Təhsilin infrastrukturu zəruri amil olsa da bilik və bacarıqlar təhsil müəssisələrinin sayı və təhsilin müddəti ilə deyil, öyrənmə prosesinin keyfiyyəti ilə əldə olunur. təhsilin məzmununun formalaşmasında akademik biliklərlə yanaşı praktik bilik və bacarıqların səriştəsinin vacibliyi önə keçir". Səriştə əldə olunmuş bilik və bacarıqların praktik fəaliyyətdə effektiv və səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir (Mehrabov, 2010).

Məktəb kimya dərsliklərinin məzmunu ümumi təhsil sistemində təlimin ümumi məqsədləri, kimyafənninin bu sistemdə yeri və kimya elminin öz məzmunu ilə müəyyənləşdirilir. Məktəb kimya dərsliklərinin məzmunu əsasən kimya elminin ən vacib sahələrindən götürülmüş, didaktik baxımdan

işlənmiş və ümumiləşdirilmiş, şagirdlərin qavraya biləcəyi formada şərh edilmiş məlumatlardan ibarət olur. Bu məlumatlar kimyanın əsasları adlandırılır. Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərində kimya fənninin məzmunu dörd sistem (dörd sahə) üzrə təqdim olunur. 1.Kimyanın və kimya texnologiyasının əsaslarına aid nəzəri, metodoloji və tətbiqi biliklər sistemi; 2.Kimyəvi biliklərə uyğun olan bacarıqlar və vərdişlər sistemi. Bu bacarıqlar və vərdişlər şagirdlərin əməli təlim fəaliyyətinə və öz biliklərini praktik işlərdə tətbiq etməyə imkan verir; 3.Mürəkkəb təlim-idrak məsələlərinin həlli üçün gərəkli olan bilik və bacarıqlara yiyələnmədə yaradıcı yanaşma praktikasına əsaslanan metodlar, fəaliyyət üsulları və priyomlar sistemi; 4.Ətraf aləmlə, sosial mühitlə kimyanın əlaqələrinə aid münasıbətlər sistemi. Bütün bu sahələrin məzmunda olması kimya təliminin məqsədlərinin məktəbdə reallaşdırılması üçün mühüm şərtdir (Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı, 1999). Məlum olduğu kimi respublikamızda yeni fənn kurikulumlarının tətbiqinə qədər məktəblərdəistifadə olunan dərsliklərin əsas məqsədi təhsıl alanlara mümkün qədər çoxlu bilik vermək, onların yaddaşını nəzəri biliklərlə zənginləşdirmək idi. Müasir dərsliklərin məzmununun seçilməsində isə o prinsip əsas götürülür ki, insanın ensiklopedik biliyi, savadı olması vacib deyil, əsas odur ki, o, əldə etdiyi bilik və bacarıqları ümumiləşdirərək konkret həyati situasiyalara tətbiq etmək, real həyatda meydana çıxan problemləri həll etmək qabiliyyətinə yiyələnsin. Belə yanaşmanın əsas istiqaməti çoxlu sayda müxtəlif informasiyalar dünyasında şagirdləri müstəqil fəaliyyət göstərməyə hazırlaşdırmaqdır.

Qeyri-üzvi kimyanın birinci xarakterik xüsusiyyəti mövzuların ümumiləşdirilmiş şəkildə keçirilməsindən, başqa sözlə desək, dərslərin icmal xarakterində, aparılmasından ibarət olduğu aydınlaşır. Bu zaman bu və ya digər mövzunun materialının təsviri xarakter daşıyan hissəsi üzərində dalanılmamalı, əsas momentlər şərh edilib yığcam şəkildə tələbələrin nəzərinə çatdırılmalıdır.Təsviri xarakterli materialı isə tələbələr müstəqil öyrənə bilərlər (Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası, 2012).

Qeyri-üzvi kimya tədrisinin ikinci xüsusiyyəti proqram materialının yeri gəldikcə respublikamızın ağır sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar qara və əlvan metallurgiya, kimya sənayesi, neft-kimya istehsalatı, tikinti materialları sənayesi, kənd təsərrüfatının kimyalaşdırılması və s. məsələlərlə üzvi surətdə əlaqələndirilməsidir. Buna nail olmaq üçün müəllimlər özləri birinci növbədə müvafiq materiallara aid ədəbiyyat əldə etməli, onu dönə-dönə oxuyub öyrənməli, sonra isə həmin materialları tələbələrə necə öyrətmək üzərində düşünməlidir (Reading Language arts framework for California Public schools, 1999).

Kimya tədrisinin üçüncü xarakterik xüsusiyyəti (inkişafetdirici funksiya) müasir dövrdə surətlə artanelmi informasiyalarla tələbələrin müxtəsər də olsa tanış edilməsidir. Bu zaman ölkəmizdə istehsal edilən mühüm sintetik qida növləri (süni kürü, ət və s.), müxtəlif mineral gübrələr, alaq otları və həşəratlarla mübarizədə işlədilən yeni sintetik maddələr, şüşə, silikat və metallurgiya sənayesindəki yeniliklər, yenixəlitə növləri və onlardan istifadə kimi məsələlər üzərində xüsusi olaraq dayanmalıdır. Kimya tədrisinindördüncü xüsusiyyəti təlim prosesində tələbələrə ümumbəşəri tərbiyənin aşılamasıdır. Kimya fənninin dəqiq elmi sübutları tələbələrdə didaktik materializm dünyagörüşünün formalaşması, möhkəm əqidə və inamın yaradılması, vətənə məhəbbət hissinin tərbiyə edilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Vəzifə həmin imkanlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə etməkdən ibarətdir. Çünki hazırkı dövrdə dərsin məqsədi düşünülərkən təhsil vəzifəsi ilə yanaşı tərbiyə vəzifəsi də qarşıya qoyulmalı və yerinə yetirilməlidir.Kimya tədrisinin beşinci xüsusiyyəti təlim prosesində tələbələrin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Əks halda müasir dərsin qarşısında qoyulan üçüncü vəzifəni-inkişafetdirici vəzifəni müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək olmaz. Tələbələrin idrak fəaliyyətini gücləndirmək məqsədilə həm keçən dərsin sorğusunda, həm də yeni materialın öyrədilməsi prosesindəmüsahibə üsulundan geniş istifadə edilməlidir (John, Kendall, Marzano, 1996). Kimya tədrisinin altıncı xüsusiyyəti təlim prosesinin təcrübə ilə müşayiət edilməsidir. Çalışmaq lazımdır ki, nəinki proqramda nəzərdə tutulan nümayiş təcrübələri, eləcə də laboratoriya məşğələləri günün tələbləri səviyyəsində yerinə yetirilsin. Bunun üçünhər məktəbdə yaxşı təchiz edilmiş kimya kabineti olmalıdır. Kimya tədrisinin yeddinci xüsusiyyəti fənlərarası və fəndaxili əlaqəni nəzərə almaqdan ibarətdir. Çünki kimyanın elə mövzuları vardır ki, o haqda fizika, biologiya, coğrafiya və sair fənlərin tədrisi zamanı bu və ya digər dərəcədə məlumat verilir. Kimya müəllimləri təkrara yol vermək üçün həmin məsələləri auditoriyada yenidən nəzərdən keçirməyib (buna həm də artıq vaxt gedər) tələbələri düşündürmək məqsədi ilə müstəqil öyrənmələrini tapşıra bilər. Məktəb kimya kursunun məzmunu, eləcə də strukturu müəyyənləşdirilərkən didaktikanın və metodikanın ümumi

prinsipləri, həmçinin dövrün, zamanın tələbləri nəzərə alınmalıdır. Didaktikanın və metodikanın ümumi prinsipləri aşağıdakılardır (Mary, Haas, Laughlin, 1998):

1.Təlim materiallarının kimya elminin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğunluğu.

2.Kimyəvi anlayışların inkişafda verilməsi.

3.Təlim materiallarının qavranılmasında çətinliklərin xırdalanması.

4.Tarixilik.

5.Təlim materiallarının həyatla, praktika ilə əlaqələndirilməsi. Müasir dövrün mühüm tələbləri isə bunlardır:

- təlim materiallarının seçilməsi və şərhində maddələrin, reaksiyaların tətbiqinə və praktik əhəmiyyətinə daha çox üstünlük verilməlidir;

- təlim materiallarının qavranılmasını asanlaşdırmaq üçün dərslikdə çoxlu sayda illüstrasiyalar olmalıdır;

- hər paraqrafın sonunda onun mətninə və keçmiş dərslərin materiallarına aid ən vacib bilik və bacarıqları aktuallaşdırmaq üçün müxtəlif çətinlikdə suallar, məsələlər və çalışmalar verilməlidir;

- öyrəniləcək təlim materialına aid bilikləri möhkəmləndirmək və fənnə marağı artırmaq üçün dərslikdə praktik işlərin, nümayiş və laboratoriya təcrübələrinin gedişinə aid təlimatlar olmalıdır; - dərslik həm baza biliyi, həm də dərinləşmiş bilik vermək üçün nəzərdə tutulursa paraqrafın mətni həm iri, həm də xırda şriftlə yazılmalı və yaxud müxtəlif rənglərdən istifadə olunmalı, hesablama məsələləri də müxtəlif çətinlikdə olmalıdır;

- dərsliyin sonunda təlim materiallarının əksəriyyətinə aıd ən vacib informasiyaları əks etdirən əlavələrin verilməsi məqsədəuyğundur. İndiki dönəmdə Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərində məktəb kimya kursunun məzmunu 2013-2014-cü ildən tətbiq olunan kimya fənn kurikulumunda öz əksini tapmışdır. Burada kursun məzmunu təlim nəticələri və məzmun xətləri üzrə standartlarda ümumi şəkildə ifadə olunmuşdur. Kurikulum mətnində həmçinin məzmunu reallaşdırmaq üçün fəaliyyət xətləri (üsulları) də verilir. Kurikulumun tələblərinə görə orta və tam orta ümumtəhsil məktəb kimya kursununməzmunu üzrə gözlənilən ümumi təlim nəticələrinə diqqət yetirək

1.Ümumi orta təhsil səviyyəsi (VII-IX siniflər) üzrə şagird: - maddələrin quruluşunu, xassələrini, onların çevrilmələrinin səbəbini izah edir; - kimyəvi hadisələrin mahiyyətini dərk etmək üçünmüşahidələr və təcrübələr aparır, alınmış nəticələr əsasında onlara münasibət bildirir; - maddələri, onların bir-birinə çevrilməsi reaksiyalarını tətbiq və idarə edir; - ətraf aləmin sadə kimyəvi mühafizə qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir, müşahidə etdiyi hadisələri ümumiləşdirib təqdim edir; - kimya sahəsində görkəmli alimlər və onların xüsusi əhəmiyyətə malik elmi kəşfləri, nailiyyətləri haqqında məlumatların ötürülməsi və yayılmasında iştirak edir.

2.Tam orta təhsil səviyyəsi (X-XI siniflər) üzrə şagird: - qeyri-üzvi və üzvi maddələri fərqləndirir, onların xarakterik cəhətlərini izah edir; - kimyəvi maddələri və hadisələri məişətdə tətbiq edir; - kimyəvi qanun və qanunauyğunluqların mahiyyətini dərk etmək üçün eksperimentlər və müşahidələr aparır, nəticələrini ümumiləşdirir, bu barədə şifahi və yazılı təqdimatlar hazırlayır; ekoloji problemlərin; - ekoloji problemlərin həlli ilə bağlı kiçik layihələr hazırlayır və təqdim edir. Kimya fənni üzrə ümumi təlim nəticələrinin reallaşdırılmasını təmin etmək üçün müəyyən olunan məzmun xətləri məzmununzəruri istiqamətləridir. Məzmun xətləri şagirdlərin öyrənəcəyi məzmunu daha aydın təsvir etmək üçünmüəyyən olunur və onu sistemləşdirmək məqsədi daşıyır. Kimya fənni üzrə aşağıdakı məzmun xətlərimüəyyən edilmişdir:

-Maddə və maddi aləm

- Kimyəvi hadisələr

-Eksperiment və modelləşdirmə

- Kimya və həyat

Fəaliyyət xətləri(üsulları).Fəaliyyət xətləri məzmun xətlərində əks olunan biliklərin əldə edilməsində şagirdə praktik imkan yaradır. Fənnin məzmun standartları bu fəaliyyət xətləri ilə əlaqəlilik əsasında tətbiq olunur. Kimya fənninin tədrisində aşağıdakı fəaliyyət xətləri əsas götürülür: 1)maddələrin adlandırılması; 2) təyin etmə; 3) tərtib etmə; 4) xarakterizə etmə; 5) izah etmə; 6) problemin həlli; 7) kimyəvi təcrübələrin yerinə yetirilməsi; 8) məsələ və çalışma həlli; 9) kimyəvi hesablamalar; 10) təqdimetmə.Fəaliyyət üsullar məzmun xətlərindən fərqlənməklə yanaşı, onların hər biri ilə əlaqəlidir. Bu üsullar məzmun üzrə biliklərin əldə edilməsi və istifadəsi yollarını müəyyənləşdirmək, onları təsvir etmək məqsədi daşıyır və şagirdlər tərəfindən kimya fənninin

əhəmiyyətinin dərk edilməsinə, ona kompleksbacarıqların toplusu kimi baxılmasına xidmət edir. Şagird kimyadan mənimsəyəcəyi məzmuna müxtəlif fəaliyyətlər vasitəsilə nail ola bilər. O, fəaliyyəti zamanı problemləri həll etmək üçün mühakimələr yürüdür, onları sübut edir. Fəaliyyət xətləri kurikulumun həyata keçirilməsi üçün məzmunstandartlarının mənimsənilməsini təmin edir. Məktəb kimya kursunun məzmunu necə seçilir? Bu məsələni nəzərdən keçirək. Məktəbdə kimya fənni üzrə təhsil iki əsas biliklər sisteminin qarşılıqlı əıaqələrdə öyrənilməsini ehtiva edir: a) maddələr haqqında biliklər sistemi; b) onlarla əlaqəli olan kimyəvi proseslər haqqında biliklər sistemi. İndiki dövrdə elmi dünyagörüşün formalaşdırılması, şagirdşəxsiyyətinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, fənnə marağın stimullaşdırılması imkanları və praktik əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla məktəb kimya kursunda aşağıdakı maddələrin öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab edilir: Məktəb kimya kursunun strukturuna hazırda aşağıdakı tələblər qoyulur: - ən mühüm nəzəri biliklərdən zərurət olduqda, sistemli şəkildə istifadə edilməsi; - təlim materiallarının ardıcıllığının didaktik cəhətdən əsaslandırılması; - biliklərin, bacarıqların şüurlu və sistemli mənimsənilməsi üçüntəlim materiallarinin optimal, məntiqi məzmuna malik olması (English language Arts Learning standards and Core curriculum, 2006).

Nəticə

Məktəb kimya kursunun (dərsliklərin) strukturu düşünülərkən təlim materiallarının seçilməsinə, harada yerləşdirilməsinə bilavasitə təsir edən və kursun məzmununda əks olunan başlıca, fundamental, aparıcı ideyalar, nəzəriyyələr, qanunlar və anlayışlar əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Ümumiləşmiş biliklər və onların inkişafı əsasən ideyalarla, kimyəvi hadisələr və qanunauyğunluqlar haqqında biliklərlə, anlayışlarla, maddələrin fiziki-kimyəvi təbiəti və keyfiyyət dəyişmələrinə aid biliklərlə və nəzəriyyələrlə ifadə olunur, onlarda öz əksini tapır. Qanunlar isə maddələr və hadisələr arasındakı ən ümumi əlaqələri və münasibətləri aşkarlayır, izah edirŞagirdlərdə kimyaya aid biliklərin formalaşması və zehni fəaliyyətlərinin inkişafı üçün fənnə marağın yaradılması, fikirləşmənin öyrədilməsi və tədrisə şüurlu münasibətin tərbiyə edilməsi ilkin şərtlərindəndir. İnkişafetdirici təlimdə yaradıcı fəaliyyətin formalaşmasına etaplarla başlamaq lazımdır. Birinci etapda biliklər hazır surətdə mənimsənilir. İkincidə qismən axtarıcılıq tələb edən çalışmalar həll edilir. Üçüncü etapda şagirdin produktiv fəaliyyəti təşkil edilir. Problemli-yaradıcı məsələlərin həlli üstünlük təşkil edir. Şagirdlərdə məsələ həlli bacarığının formalaşması üçün müntəzəm və sistemli fəaliyyət həyata keçirilməlidir (The arts).

Ədəbiyyat

1. Mehrabov, A. (2010). Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı. (1999).
3. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. (2012).
4. Reading Language arts framework for California Public schools. (1999). Kindergarten Through Grade Twelve .Published by the California Department of Education.
5. John, S., Kendall, R., Marzano, J. (1996). “Content knowledge. A compendium of standards and benchmarks for K-12 Education”.
6. Mary, E. Haas, M., Laughlin, A. (1998). “Meeting the standards Readings for K-6 Educators” Virginia, USA Government Program of studies. Fairfax County Public Schools.
7. English language Arts Learning standards and Core curriculum. (2006). Pre K-Grade 5 Stephanie Wasta “Teaching social studies”.
8. The arts. The Ontario Curriculum-Exemplars Grades 2,5 and 7, Ministry of Education of Ontario.

Göndərilib: 12.02.2022 Qəbul edilib: 17.04.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/10/10-14

İlkin Kamal oğlu Rzayev
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
rzayevilkin4@gmail.com

TURİZM MƏRKƏZLƏRİNİN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ VƏ MÜHAFİZƏ TƏDBİRLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə turizm mərkəzlərinin ətraf-mühitə təsirləri qiymətləndirilir. Ekologiyaya və o cümlədən turizm potensiallı regionların bütün quruluşuna zərər verən turizm təsirlərindən mühafizə üçün tədbirlər təklif edilir. Turizm insanları təbiət və ətraf mühitlə daha yaxından təmasda saxladıqda ətraf mühitə ictimaiyyətin qiymət verməsini artırmaq və ekoloji problemlər haqqında məlumatlılığı yaymaq potensialına malikdir. Turizm sənayesi ekoloji məlumatların təmin edilməsində və turistlər arasında öz hərəkətlərinin ekoloji nəticələri barədə məlumatlılığın artırılmasında əsas rol oynaya bilər. Turizm ətraf mühitin qorunmasına, bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və bərpasına və təbii ehtiyatlardan davamlı istifadəyə əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

***Açar sözlər**: turizm, ekologiya, ətraf-mühit, mühafizə tədbirləri, təbiət*

Ilkin Kamal Rzayev
Azerbaijan Tourism and Management University
master student
rzayevilkin4@gmail.com

Environmental impact of tourism centers and protection measures

Abstract

In this article assesses the environmental impact of tourism centers. Measures are proposed to protect against the impact of tourism on the environment, including the entire structure of regions with tourism potential. When tourism brings people into closer contact with nature and the environment, it has the potential to increase public appreciation of the environment and spread awareness of environmental issues. The tourism industry can play a key role in providing environmental information and raising awareness among tourists about the environmental consequences of their actions. Tourism can make a significant contribution to the protection of the environment, the preservation and restoration of biological diversity and the sustainable use of natural resources.

***Keywords:** tourism, ecology, environment, protection measures, nature*

Giriş

Turizm dünya miqyasında ən mühüm sənaye sahələrindən biridir və bir çox regionlarda, xüsusən unikal mədəni, tarixi və təbii sərvətlərə malik inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial-iqtisadi inkişafın hərəkət verici qüvvəsidir. Həm təbii, həm də süni mühitin keyfiyyəti turizm üçün vacibdir. Bununla belə, turizmin ətraf mühitlə əlaqəsi mürəkkəbdir.Bu, ətraf mühitə mənfi təsir göstərə biləcək bir çox fəaliyyətləri əhatə edir.Bu təsirlərin çoxu yollar və hava limanları kimi ümumi infrastrukturun və kurortlar, otellər, restoranlar, mağazalar, qolf meydançaları və marinalar da daxil olmaqla turizm obyektlərinin tikintisi ilə bağlıdır.Turizmin inkişafının mənfi təsirləri onun asılı olduğu ekoloji resursları tədricən məhv edə bilər (Dexter, 1991: 313).

Turizmdən gələn mənfi təsirlər o zaman baş verir ki, ziyarətçilərin istifadə səviyyəsi ətraf mühitin bu istifadənin öhdəsindən gəlmək qabiliyyətindən, məqbul dəyişkənlik hüdudları daxilində daha yüksəkdə olur. Nəzarətsiz ənənəvi turizm dünyanın bir çox təbii əraziləri üçün potensial təhlükələr yaradır. O, əraziyə böyük təzyiq göstərə bilər və torpaq eroziyası, çirklənmənin artması, dənizə axıdılması, yaşayış yerlərinin itirilməsi, nəsli kəsilməkdə olan növlərə təzyiqin artması və meşə yanğınlarına qarşı həssaslığın artması kimi təsirlərə səbəb ola bilər.

Turist dəyərlərində çirklənmə

Turizmin mənfi təsiri təbii ehtiyatların tükənməsinə gətirib çıxarmasıdır. Şirin su kritik təbii ehtiyatlardan biridir və turizm sənayesi sudan turistlər üçün golf meydançaları, üzgüçülük hovuzları və digər fəaliyyətlər üçün istifadə edir ki, bu da su çatışmazlığına və su təchizatının pisləşməsinə səbəb olur. Turizm enerji, qida və qıt ola biləcək digər xammal kimi yerli resurslara böyük təzyiq göstərə bilər. Bu resursların daha yüksək səviyədə çıxarılması və daşınması onların istismarı ilə bağlı fiziki təsirləri daha da gücləndirir.Mühüm torpaq ehtiyatlarına minerallar, qalıq yanacaqlar, münbit torpaqlar, meşələr, bataqlıq ərazilər və canlı təbiət daxildir.Turizm və rekreasiya obyektlərinin strukturunun genişlənməsi bu resurslara və mənzərələrə təzyiqi artırdı (Emmanuel, 1979: 21).

Orta hesabla bir turist yerli turistdən gündə daha çox su istifadə edir. Turistlərin sayı yalnız artır, xüsusən pik mövsümdə bu, ən quraq aylarda sudan istifadənin daha da artmasına səbəb olur. Bu yolla overturizm su qıtlığı probleminə öz töhfəsini verir. Su sərfiyyatı ilə yanaşı, turistlərin çox olması suyun keyfiyyətinə də təsir edib.Su istehlakı və keyfiyyətinə mənfi təsirlər gözlənilsə də, günəşdən qoruyucu çirkləndirici amil kimi gözlənilməz oldu, xüsusən də belə böyük miqdarda. Tapıntılar bölməsində qeydedildiyi kimi, günəşdən qoruyucu vasitələrdə fərqlər var. Məsələn, zərərli kimyəvi maddələr olmayan mineral əsaslı günəş kremləri ətraf mühitə daha az zərər verdiyi üçün daha yaxşı alternativdir. Beləliklə, burada səyahət seçimi də ətraf mühitə mənfi təsirləri azalda bilər.İnsan fəaliyyəti böyük miqdarda zibil və tullantı yaradır. Əhalinin sıx məskunlaşdığı turizm ərazilərində, xüsusən də sahilyanı ərazilərdə turizm sənayesi və overturizm tullantıların lazımi şəkildə utilizasiyasının olmaması səbəbindən ətraf mühiti qismən vurğulayır. Zibil yerə və ya dənizə səhv atılıb. Turizm və siqaretlə əlaqəli aktivlər də daxilolmaqla istirahət fəaliyyətlərindən yaranan zibil sahilyanı ərazilərdə ən çox zibil əmələ gətirir, buna görədə həll yolu axtararkən onların generatorlarına müraciət edilməlidir. Problemlə bağlı məlumatlılığı artıran regional siyasətlər və digər kampaniyalar alternativ ola bilər.

Ekosistem insanlar, bitkilər, heyvanlar və mikroorqanizmlər kimi bütün canlı orqanizmləri, onların torpaq, su və hava kimi fiziki ətrafını və təbii mühiti əhatə edən coğrafi ərazidir.Bu ekosistemlərə olan risklər və təzyiqlər çox vaxt ağır olur, çünki belə yerlər turistlər üçün olduqca cəlbedici və maraqlıdır.

Turistlərin yaratdığı səs-küy çirklənməsi sektorun mənfi təsirlərini daha da artırır. Milli parkları və səhra əraziləri ziyarət edən turistlər vəhşi təbiətin davranışını o dərəcədə poza bilər ki, təbii səs mənzərəsini qiymətləndirmək çətin ola bilər. Məsələn, Keniyanın Masai Mara Milli Parkındakı Treetops otelində gecələr qonşu gölməçəni ziyarət edən heyvanlar onları görməyi gözləyən ziyarətçilərin diqqətsiz yüksək səsli söhbətləri və ya gülüşləri ilə uzaqlaşır.Şəhərlər və qəsəbələr insan söhbətlərinin, qışqırıqlarının və gülüşlərinin məcmu effektindən təsirlənir və gecənin dincliyi çox vaxt gənc turistlərə xidmət göstərən gecə saatlarında musiqi klubları və barlar tərəfindən pozulur.Bəzi kurortlarda səlahiyyətlilər neqativ reklamın ailə bazarını uzaqlaşdıran təhlükəsini dərk edir və polisə həddindən artıq səs-küylə mübarizə aparmaq üçün gecə patrulları keçirməyə icazə verirlər.Belə bir nümunə, polisin 65 desibeldən yüksək səs-küy səviyyəsini qeyd edən barlara və ya gecə klublarına qarşı hərəkət etdiyi Mayorkadakı Magalufdur.Turizm infrastrukturundan təsirlər birbaşa ola bilər, məsələn, dağ kurortlarının aşağı yüksəkliklərində inkişaf müəyyən canlıların miqrasiya diapazonunu məhdudlaşdırdıqda və ya dolayı yolla ola bilər, məsələn, dəniz tısbağalarının avtomobil fənərləri və kurort işıqlandırması ilə oriyentasiyasını itirməsininümunə göstərmək olar.

Turist fəaliyyətlərinin vəhşi təbiəti narahat etməsinin iki əsas yolu onların yemək vərdişlərini və qidalanma üsullarını dəyişdirmək və yaşayış yerlərini dəyişdirməkdir.Qidalanma nümunələri birbaşa turistlərin heyvanları bəsləməsi və dolayısı ilə zibilləmə ilə dəyişdirilir ki, bu da vəhşi təbiəti qida axtarmağa təşviq edir. Vəhşi təbiətin yaşayış mühiti turistlərin tapdalanması və avtomobillərinin istifadəsi ilə dəyişdirilir.Ətraf mühitin çirklənməsi həm fiziki, həm də estetikdir.Mənzərəli gözəllik sahəsi daha çox turisti cəlb edir, buna görə getdikcə daha çox təbii landşaft inkişafdan məhrum olur, kəndlər isə otellərin artması və turistlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün yaranan digər imkanlar səbəbindən geri çəkilir. Nəticə budur ki, destinasya artıq “mənzərəli” hesab edilmir və turistlər daha sakit və gözəl yer tapmağa davam edirlər. Eynilə, diqqətli nəzarət olmadan, ziyarətçilərin ehtiyaclarını ödəməyə çalışan dəbdəbəli evlər daha geniş dayanacaqlar, kafelər, mağazalar, yol göstəriciləri və tualet obyektləri kimi daim genişlənən abadlıq kompleksini təmin edir və bunların hamısı şəhərin cəlbediciliyini azaldır. Landşaftın yol nişanları ilə qarət edilməsinin ekstremal nümunələrinə asanlıqla ABŞ-da rast gəlmək olar, burada həm kənd yerləri, həm də şəhərlər yol nişanları və reklam lövhələri ilə məhv edilə bilər

(baxmayaraq ki, bəziləri gecə Reno və Las Veqas kurortun cəlbediciliyinin böyük bir hissəsidir).

Vizual çirklənmənin başqa bir estetik forması turistik binaların layihələndirilməsində tez-tez müşahidə olunan həssaslıq ilə təsvir olunur.Planlaşdırma nəzarətinin olmaması səbəbindən tərtibatçılar ucuz tikintiyə üstünlük verirlər, bu da hündürmərtəbəli otellərin xarakterik olmamasına və ətrafdakı memarlığa uyğun gəlməməsinə səbəb olur.Dünyadakı çimərlik kurortlarında beton göydələn otellər normaya çevrilib.Havaydakı Vaikikidən İspaniyanın Benidorma qədər turistlər yerləşdiyi ölkənin mədəniyyətinə və adət-ənənələrinə heç bir uyğunluğu olmayan memarlıqla qarşılaşırlar.

Bəzi uzaqgörən məmurlar bu cür zərərin potensialını anladılar və onu məhdudlaşdırmaq üçün nəzarəttətbiq etdilər. Bəzi hallarda bu, mehmanxanaların yerli materiallardan istifadə edilməklə və ya yerli arxitekturaya uyğun, yəni regiona xas üslublarda tikilməsinə, təkid etməyə səbəb olmuşdur. Digərləri binaların müəyyən bir hündürlüyü keçməməsini tələb edir. Tunis, məsələn, turizm mərkəzlərində yeni mehmanxana inkişaflarının onları əhatə edən xurma ağaclarının normal hündürlüyündən yüksək olmamasını tələb edən inkişaf qaydaları müəyyən etmişdir.Eynilə, Oman üçün turizmin inkişafı çərçivəsi dənizkənarı və dağ kurortlarında turizm tikintisinin hündürlüyünə məhdudiyyətlər qoyur. Mavrikiy həm memarlıq üslubuna, həm də otel tikintisində istifadə olunan materiallara məhdudiyyətlər qoyur. Bəzi tənqidçilər Afrika krallıqlarını qeyri-müəyyən şəkildə xatırladan samandantikilmiş kotteclərin kifayət qədər "proqressiv" nəticələrini şübhə altına alsalar da, heç kim bu yerləşdirmə yerlərinin turistlər üçün cəlbediciliyinə şübhə etmir. Belə qanunvericilik birmənalı şəkildətəkcə turizmə deyil, bütün binalara şamil edilməlidir (Gartner, 1996).

Ekoloji daşıma qabiliyyəti turizmin fiziki mühitə təsir dərəcəsi ilə bağlıdır.Bildirilir ki, ekoloji daşıma qabiliyyəti ətraf mühitdə arzuolunmaz dəyişikliklərə səbəb olacaq insan fəaliyyətinin həddini ifadə edir. Ekoloji daşıma qabiliyyətini müəyyən etsək, bu, ekosistemin ziyarətçilərin sayında və ya onların fəaliyyətində heç bir dəyişiklik olmadan dözə biləcəyi stress kimi tanınır.Başqa sözlə, regionda turizmin inkişafı nəticəsində biomüxtəlifliyin itirilməsinin ölçüsü kimi müəyyən edilə bilər.

Turizmin təbiətə təsirinin məqbul səviyyədə olması üçün sərhədləri müəyyən etmək lazımdır.Bu hədləri aşmaq geri dönməz nəticələrə səbəb olur.Ekologiya və turizmin bir-birindən asılı olması mənfi təsir göstərir. Nəzarətsiz və plansız turizmin inkişafı yer üzündə ekoloji tarazlığı pozur və təbii həyatınməhvinə səbəb olur.

Ekoloji tutum:

- Qorunan təbii ərazilərin faizi,
- Təbii və süni sahil xətlərinin faizi,
- Nəsli kəsilməkdə olan növlərin faizi,
- Ətraf mühitin keyfiyyəti (dəniz suyunun keyfiyyəti, göllərin və çayların keyfiyyəti, torpağın keyfiyyəti) ilə də ifadə olunur.

Ekoloji daşıma qabiliyyətinə dair siyasi tənzimləmələr ilk növbədə daha kiçik ərazilər üçün yerli əsasda aparılmalıdır.Ətrafdakı resurslar haqqında etibarlı məlumatların toplanması yalnız regional və ya daha kiçik səviyyələrdə mümkün olacaq (Halil, 1991: 47).

Ətraf-mühiti qoruma tədbirləri

Turizm obyektlərinin və xüsusən də otellərin ekoloji cəhətdən səmərəli idarə edilməsi təbii ərazilərə faydaları artıra bilər.Lakin bu, ərazinin ekoloji resurslarının təhlili əsasında idarə olunan inkişaf üçündiqqətli planlaşdırma tələb edir.Planlaşdırma ziddiyyətli istifadələr arasında seçim etməyə və ya onları uyğunlaşdırmaq yollarını tapmağa kömək edir.Turizmin inkişafı üçün erkən planlaşdırmaqla, turizm üçün əhəmiyyətli olan ekoloji aktivlərin tədricən pisləşməsinin qarşısını almaqla, zərərli və bahalı səhvlərin qarşısını almaq olar (Nalan, 1996: 17).

Daha təmiz istehsal üsulları turizm obyektlərinin ətraf mühitə təsirlərini minimuma endirəcək şəkildəplanlaşdırılması və istismarı üçün mühüm vasitə ola bilər. Məsələn, yaşıl tikinti (enerjiyə qənaət edən və çirkləndirməyən tikinti materiallarından, kanalizasiya sistemlərindən və enerji mənbələrindən istifadə etməklə) turizm sənayesi üçün ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün getdikcə daha vacib bir üsuldur. Tullantıların təmizlənməsi və utilizasiyası çox vaxt turizm sənayesində əsas, uzunmüddətli ekoloji problemlər olduğundan, çirklənmənin qarşısının alınması və tullantıların minimuma endirilməsi üsulları turizm sənayesi üçün xüsusilə vacibdir (Mathieson, Wall, 1982).

Turizmə üstünlük verən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da turizm hökumətlər tərəfindən daha çox xarici valyuta qazanmaq, milli gəliri artırmaq, iş həcmi yaratmaq, bəzən

isə inkişaf etməmiş bölgələr üçün istifadə edilir və regional inkişafın təmin edilməsində də dəstəklənir. Turizmin planlaşdırılmasına turizmin inkişafının faydalarını artırmaq üçün bir vasitə kimi baxılır.

Təbii sərvətləri zəif olan bəzi kiçik iqtisadiyyatların məqsədlərinə çatmaq üçün turizmdən başqa variantları azdır. Onların əksəriyyətində turizmin miqyası və sürəti ilə mütənasib olan bir çox variantvar. Demək olar ki, heç bir ölkədə bütövlükdə turizmi qiymətləndirən tədqiqat yoxdur.

Strategiyalar çərçivəsində sektor planlamasında turizmin yerini müəyyən etmək lazım olsa da, bir çox hallarda belə bir plan mövcud deyil və ya qəti şəkildə həyata keçirilmir.turizm layihələrinin sektor planı çərçivəsində sınaqdan keçirilmədən inkişaf etdirilməli olduğunun vacibliyini vurğulamaq lazımdır. Fəaliyyətlərin inkişafı zamanı ətraf mühitin sərvətlərini məhv etmədən inkişafı davam etdirmək yalnız ətraf mühitin mühafizəsi alternativlərini özündə birləşdirən və tətbiqi yüksək səviyyədə planlaşdırma ilə mümkün ola bilər (UNEP, 2006: 81).

Ekoloji maarifləndirmə

Turizm insanları təbiət və ətraf mühitlə daha yaxından təmasda saxladıqda ətraf mühitə ictimaiyyətin qiymət verməsini artırmaq və ekoloji problemlər haqqında məlumatlılığı yaymaq potensialına malikdir. Bu qarşıdurma təbiətin dəyəri haqqında məlumatlılığı artıra və ətraf mühitin qorunması üçün ekoloji şüurlu davranış və fəaliyyətlərə səbəb ola bilər. Məsələn, paytaxt Tequsiqalpa şəhərindən olan Honduras məktəbliləri tropik meşələrin incəliklərini öyrənmək üçün mütəmadi olaraq qismən eko-turist dollarları ilə maliyyələşdirilən La Tigra bulud meşəsi ziyarətçi mərkəzini ziyarət etməyə aparılır.

Əgər uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı olacaqsa, turizm davamlı istehlak prinsiplərini və təcrübələrini özündə birləşdirməlidir.Davamlı istehlak daha təmiz istehsal texnikalarından istifadə etməklə hazırlanmış məhsullara və ətraf mühitə təsirləri minimuma endirəcək şəkildə təqdim edilən xidmətlərə, o cümlədən turizm xidmətləri üçün istehlakçı tələbatının artırılmasını əhatə edir.Turizm sənayesi ekoloji məlumatların təmin edilməsində və turistlər arasında öz hərəkətlərinin ekoloji nəticələri barədə məlumatlılığın artırılmasında əsas rol oynaya bilər.Turistlər və turizmlə əlaqəli müəssisələr böyük miqdarda mal və xidmətlər istehlak edirlər. Turizm ətraf mühitin qorunmasına, bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və bərpasına və təbii ehtiyatlardan davamlı istifadəyə əhəmiyyətli töhfə verə bilər. Cəlbediciliyinə görə təmiz ərazilər və təbiiərazilər qiymətli hesab olunur və cazibəni canlı saxlamaq ehtiyacı milli parkların və vəhşi təbiət parklarının yaradılmasına səbəb ola bilər.

Havayda, Havay tropik meşələrini qorumaq və yerli növləri qorumaq üçün yeni qanunlar və qaydalarqəbul edildi.Adaların ətrafındakı mərcan qayaları və sağ qalmaq üçün onlardan asılı olan dəniz canlılarıda qorunur.İndi Havay ekoloji sistemlər üzrə tədqiqatlar üçün beynəlxalq mərkəzə çevrilib və adalarınturizm sənayesinin təşviqi və qorunub saxlanması bu hərəkətlərin əsas motivasiyası olub.

Alternativ məşğulluq

Turizm ətraf mühitə daha çox təsir göstərə biləcək inkişaf senarilərinə alternativ təmin edə bilər. Qvatemalanın San Andres kəndində 1996-cı ildə Beynəlxalq Təbiət Mühafizəsi layihəsinin bir hissəsi kimi yaradılmış Eco-escuela de Español ispan dili məktəbi buna misaldır.Maya Biosfer Qoruğunda yerləşən icmaya məxsus məktəb fərdi dil kurslarını evdə qalmaq imkanları və icma tərəfindən təşkil edilən ekoturları birləşdirir. Hər il əsasən ABŞ və Avropadan təxminən 1800 turist qəbul edir və 100-ə yaxın sakini işlədir, onların təxminən 60%-i əvvəllər əsasən qanunsuz ağac hasilatı, ovçuluq və milpas və ya kəsib-yaxan kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. 2000-ci ildə aparılan diqqətli monitorinq göstərdi ki, biznesdən bəhrələnən ailələr arasında əksəriyyət ov praktikasını, “kəsik və yandır” kənd təsərrüfatı sahələrinin sayını və genişləndirilməsini əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb.Bundan əlavə, kənddəki ailələrin əksəriyyəti məktəbdən birbaşa və ya dolayısı ilə faydalandığı üçün icma tərəfindən idarə olunan şəxsi qoruqlar yaradılmış və ova qarşı sosial təzyiqlər artmışdır.

Nəticə

Planlı inkişafı qəbul edən ölkələr ölkə, regional və şəhər miqyasında hazırlanan planlarda ekoloji faktoru, başqa sözlə, ekoloji resurslardan balanslaşdırılmış istifadəni və inkişafı üçün nəzərdə tutulan tədbirlərin ekoloji təsirlərini nəzərə almalıdırlar.Bu gün gəldiyimiz nöqtədə, inkişaf planlarının və layihələrinin məqsədinin, bu günün tələb və gözləntilərinin, gələcəyin ehtiyac və gözləntilərinin heç bir güzəştə getmədən qarşılanması lazım olduğu qəbul edilir.İnkişafa və bütövlükdə ətraf mühitə müraciət etmək təkcə ətraf mühitin qorunması üçün deyil, həm də sağlam inkişaf üçün lazımdır.Həm məqbul

inkişaf planının, həm də ətraf mühit siyasətinin məqsədi; Resursların ekoloji tarazlığı pozmadan istifadəsini təmin etməkdir.Turizmdə inkişaf planları inkişaf strategiyaları və ekoloji siyasətlərin inteqrasiya oluna biləcəyi bir çərçivədə təqdim edilməlidir (Christopher, Claire, 2016: 30).

Turizmin inkişafında təbii və insan resurslarına dağıdıcı təsirlərin qarşısının alınması üçün uzunmüddətli nəticələrə görə turizmin hədəflərinin müəyyən edilməsi və ətraf mühit amillərinə daha həssas olan inkişaf üsullarının aşkara çıxarılması tələb olunur. Beləliklə, bizim həm turizmin, həm də iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün daha çox şansımız ola bilər. Layihə mərhələsində ətraf mühit faktorlarını nəzərə alsaq, turizmin iqtisadi ölçüsünə görə valyuta qazandıran və məşğulluq yaradan bir fəaliyyət olaraq iqtisadi ehtiyacları ödəmək üçün kifayət qədər diqqət tələb edir.

Təbiətin pisləşdiyi və ətraf mühitin çirklənməsinin yaşandığı bölgələrdə turist cəlbediciliyinin azalacağını nəzərə alaraq aydın olur ki, ekoloji ölçü turizm fəaliyyəti zamanı nəzərə alınması lazım olan çox mühüm amildir.Bu gün turistlərin getdikləri ölkələrin ekoloji problemlərinə daha çox həssaslıqla yanaşdıqları müşahidə olunur.Beləliklə, turizm fəaliyyəti zamanı təbiəti mühafizə tədbirlərinin vacibliyini ortaya qoyur.Bütövlükdə təbiət ərazilərinin mühafizəsi həm nadir növlərin, həm bu növlərin yaşayış yerlərinin, həm də ərazi ilə bağlı olan flora (bitki örtüyü) və fauna (heyvan növləri) növ birliklərinin qorunmasından, habelə onların funksiyalarının qorunub saxlanılmasını təmin etməkdən ibarətdir.Bu tarazlığın yaradılması və beləliklə də turizmdə davamlı inkişafı təmin etmək üçün ətraf mühitin planlaşdırılması və idarə edilməsinin zəruri olduğu başa düşülür (Vincent, 1991: 113).

Tədqiqat müəyyən bir zaman çərçivəsində aparıldığı üçün ətraf mühitə və sosial-mədəni təsirlərin yalnız kiçik hissələrini araşdırmaq müəyyən edilmişdir.Tədqiqatın məzmununa və nəticələrinə təsir edən axtarış və məlumatların məhdudlaşdırılması lazım idi.Tədqiqat əhatə olunan tədqiqat problemininsubyektiv təsvirini əks etdirir, çünki öyrənilən təsirlər və sahələr tədqiqatçının özü tərəfindənseçilib.Digər təsirlərin bir qədər fərqli nəticələr verə biləcəyi iddia edilə bilər.

Bu tədqiqatdakı təsirlər müəyyən dərəcədə araşdırıldığından, gələcək tədqiqatlar təklif olunan həllərihazırlamaq üçün bu təsirlərin müxtəlif istiqamətlərdə necə idarə edildiyini araşdıra bilər (10).

Ədəbiyyat

1. Dexter, C. (1991). “Turizm Planlaşdırılması: Marketinq uğursuzluğu nümunə hadisə”, Turizm Menecmenti, Tədqiqat, 313 s.
2. Emmanuel, K., (1979). “İnkişafa Turizm Pasportu” Dünya Bankı və YUNESKO üçün nəşr edilmişdir, Oxford Universiteti Nəşri, Vaşinqton, ABŞ. 21 s.
3. Gartner, C. (1996). Turizmin inkişafı: Prinsiplər, Proseslər və Siyasətlər. Nyu York: Van Nostrand Reinhold.
4. Halil, Ü. (1991). Yerli İdarəetmə və Ətraf Mühit, IULA-EMME Environment Books seriyası, İstanbul, Kent Nəşri, 47 s.
5. Nalan, B. (1996). Turizmdə Ətraf mühitin idarə edilməsi və planlaşdırma. İdarəetmə fakültəsi jurnalı, 25. 17 s.
6. Mathieson, A., Wall, G. (1982). Turizm: İqtisadi, Fiziki və Sosial Təsirlər. New York: Longman House.
7. UNEP. (2006). Davamlı Sahil Turizmi. İnteqrasiya edilmiş planlaşdırma və idarəetmə yanaşması. Dayanıqlı Turizm üzrə UNEP Təlimatları.Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı.81 s.
8. Christopher, J., Claire, H. (2016). Turizmin ətraf mühitə təsirləri, 30 s.
9. Vincent, M. (1991). “Turizm Ətraf Mühit və İnkişaf: Davamlılıq və İdarəetmə”, Turizmin İdarə Edilməsi, Buttervvoth-Heinemann Ltd., Böyük Britaniya. 113 s.
10. https://www.gdrc.org/uem/eco-tour/envi/four.html

Göndərilib: 09.02.2022 Qəbul edilib: 02.04.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/10/15-19

Aytac Kamal qızı Ələkbərova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
magistrant
aytacalekberova04@gmail.com

FRAZNSIZ DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR VƏ ONLAR HAQQINDA QISA TƏFƏRRÜAT

Xülasə

Fransızdilininleksikasını zənginləşdirən, müxtəlifaspektlərdənsözlərvə yasözbirləşmələri əlavə edən dilçiliyin bir bölməsidə alınmasözlərdir.Alınma sözlərin mənşəyi, tarixi müxtəlif dillərdən və müxtəlif illərdən gəlməkdədir. Bir çox sözlərin latın dilindən fransız dilinə daxil olması dilin qədimliyindən, tarxixi gedişatın təsirindən xəbər verir. Dildə işlədilmə hallarına görə də ümumişlək söz kimi də öz yerini almış olur. Müxtəlif terminləri özündə saxlayan, geniş mənalarda işlədilən alınma sözlər zaman keçdikcə dildə öz yerini alır. Elə alınma sözlər də olur ki, dildə milílik səciyyəsi daşıyır. Buna baxmayaraq yenə də etimologiyasını itirmir.

Açar sözlər: *alınma sözlər, beynəlxalq linvistik baza, oksiton və paroksiton, ksenizm, fransız dilində alınma sözlər*

Aytaj Kamal Alakbarova
Nakhchivan State University
master student
aytacalekberova04@gmail.com

Derived words in french and details about them

Abstract

Derivative words are also a branch of linguistics that adds words or phrases from various aspects that enrich the vocabulary of the French language. The origin and history of the borrowed words come from different languages and different years. The instroduction of many words from Latin into French indicate the antiquity of the language and the influence of historical developments. Due to the cases of its using of them in the language it also take their place as a general word. Derivative words, which contain different term and are used in a wide sense, take their place in the language over time. There are also borrowed word that have a national character in the language. However, it still does not lose their etymology.

Keywords: *borrowed words, international linguistic base, oxytone and paroxytone, xenism, borrowed words in French*

Giriş

Hər dilin fonetik, qrammatik və leksik qaydalarından danışarkən, bu qaydaların tətbiq edildiyi sözlər və söz birləşmələrinin mövcud olması, onların dəyişməsi, mənşəyi öyrənilir. Cümlə qurularkən söz yaxud söz birləşmələri yalnız həmin dildə olan sözlərdən təşkil olunmur. Bu zaman iki üsuldan istifadə edilir (Azərbaycan-Fransa, 2008: 33-80):

1. Dilin daxili imkanları hesabına yaranmış sözlər
2. Başqa dillərdən alınma sözlər

Əsrlər boyu təmasda olan xalqlar yalnız əmtəə və ya fikir mübadiləsi aparmamışlar. Eyni zamanda alınma sözlərin mübadiləsi də özünü geniş şəkildə göstərmişdir. Dilə əcnəbi söz daxil etmək yeni söz icad etməkdən qat-qat asandır. Və bu da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək edən münbit mənbədir. Bu hal sosiolinqvistik hadisədir. Yəni, dilin və ya dillərin sosial mübadiləsi, sinxron əlaqə və diaxroniya prosesidir. Eyni zamanda müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilə bilən mürəkkəb bir hadisədir. Dillərin bir-birindən götürüb istifadə etdiyi sözlər fransız dilində "lesmots empruntés", yəni Azərbaycan dilində "alınma sözlər" adlanır. Dilçiliyə daxil edilmiş alınma sözlər leksik, qrammatik cəhətdən dilə uyğunlaşdırılır (Claude Hagege French linguist, 1995-1998: 20-43).

İstənilən halda alınma sözlər zaman və məkan baxımdan məhdudur. Bura Qallo-roman dövründən alınma sözlər (*bouleau-ağcaqanad, bec-dimdik, chemin-yol*), alman dilindən alınma sözlər (*guerre-müharibə, robe-don, bleu-mavi*) daxildir. Onlar əslən alınma söz sayılmır. Zaman keçdikcə bu sözlər dildə millilik səviyyəsi qazanmışdır. Lakin IX əsrdən sonrakı dövrlərin alınma sözlərindən danışsaq, bura fransız dilində olan jarqon və ya dialektlərdən əlavə alınma jarqonlar və ya dialektlər daha çox diqqəti çəkir (Fransız dili fonetikası, 2012: 123).

Məs; *une bagne-maşın, une bahut-məktəb, un cinoche-sinema, un flic-polis, un pognon-pul, un bouquin-kitab, un dico- sözlük, un gamin-uşaq*

Alınma sözlər aşağıdakı qaydada götürülə bilər;

a) Söz: Leksik alınma sözlər öz forması, əsas və ya xüsusi məna(lar)ı, (*aquarelle-akvarel, steppe-çöl*) ilə gəlir. Söz kəsilmiş formada işlədilə və ya alınma dilində qısaldılmış halda keçə bilər;

b) Məna: Mənasına görə yaxınlıq və ya eyni məna bildirən sözlər *(réaliser- aydın fikrə sahib olmaq)*

c) Daxili forma: Daxil forma qorunmaqla eyni mənaya gələn ifadə kimi. Beləliklə, *voir voler des éléphants-kabus görmək,* ingilis dilindən *to see pink elephants* ifadə şəklində götürülmüşdür.

d) Morfolji elementlər *(-ade, -esque, -ing şəkilçiləri: parking-avtomobil dayanacağı)*

Alınma sözlərin fransız dilinə daxil olma yolları müxtəlifdir.

a) Birbaşa xarici dildən gələnlər (*soldat-əsgər*).

b) Dolayı alınma sözlər *(châle-şal, hussard-süvari*).

c) Aller-retour-yenidən qayıtmış alınma sözlər xarici dildən keçdikdən sonra geri qayıdan *(mənşə və məna dəyişikliyi ilə: humour-yumor, budget-büdcə)*

Alınma sözlər hədəf dilin normalarına müxtəlif dərəcədə uyğunlaşır.Zəif uyğunlaşmalar təzahür edənalınma sözlər var. Belə sözlər ksenizm adlanır. Bura yazılış və tələffüzünü saxlayan və ya mənaları eyniolan alınma söz birləşmələri daxildir:

Məs; *İt's in the pocket (You've got it made)-C'est dans la poche, c'est comme si c'était fait= Bu işbitmişdir.*

Assimilyasiya prosesində dilə daxil olmuş alınma sözlər orfoqrafiya və tələffüzün fransız dilində olan digər sözlərə uyğunlaşa bilər. Bu da çox zaman fonetik dubletlərin yaranmasına səbəb olur. Təbiiləşdirilmiş sözlər az-çox dərin fonetik və morfoloji dəyişiklərə məruz qalır ki, bu da onları fransız dilində olan digər sözlərlə eyniləşdirir. Bundan əlavə, onlar törəmələrin yaradılması üçün əsas kimi xidmət edirlər (Fransız-Azərbaycan dilində müasir lüğət, 2009: 1-320):

Məs; *No comment-sans commentaire, passons*
Of course-bien entendu(bien sûr), évidementPeace
and love- paix et amour

Burdan da aydın görünür ki, ksenizmlərin bir çox qismi fransız dilinə ingilis dilində təsir etməkdədir.

Alınma sözlər və təkrar alınmış sözlər çox tez-tez olur, təmasda olan dillər demək olar ki, daimi vəhər iki istiqamətdə söz və söz birləşməsi mübadiləsi aparır [wiki]:

Məs; Fransız dilində *bougette* ingilis dilində *budget* götürmüşfransız dilinə yenidən *budget* olaraq işlədilməkdədir.

Alınma sözlər şifahi və ya yazılı yolla dilə daxil olur. *Ölü dillər*hesab edilən latın, qədim yunan dillərindən keçmiş alınma sözlər ilk olaraq şifahi halda danışıqda işlədildikdəndən sonra lüğətdə yerini almış olur (French-Azerbaijan dictionary, 2018: 1-90)

Alınma sözlərin istinad və əsas qaynağına, onun etimologiyasına gəldikdə, aşağıdakı növlərə ayrmaq olar:

*a)*Fransız dilində adı çəkilən əcnəbi söz və ya anlayış; *fax-faks, football-futbol, café-kofe, concert-konsert*

b) Başqa xalqların həyat, mədəniyyətini səciyyələndirən sözlər; *samovar-samovar, steppe-çöl*

*c)*Fransız dilində olan mövcud olan anlayışın başqa idiomdan götürülüb və patafraza ilə ifadə edilməsi; *folklore-folklor(xalq adət-ənənələri)*

Alınma sözlər struktur-semantik növlərinə gəldikdə dörd yerə ayrılır:

1. Morfemlər ; *club-klub, opéra-opera, sucre-şəkər(qənd),*

2. Qismən əvəz edilmiş morfemlər; *reuscrire (italyan dilində)-réussir=uğur qazanmaq, to stop (ingilis dilində)-stopper=dayanmaq*

3. Yeni söz yaratmış morfemlər; *loud-speaker (ingdilis dilində)-haut-parleur=yüksək səsli dinamik*

4. Əvəz edilmiş morfemlər; *sky-scraper (ingilis dilində)-gratte-ciel=göydələn(yüksək, hündür), Kindergarten(alman dilində)-jardin d'enfants=uşaq bağçası.*

Alınma sözlərin özü də növlərə ayrılır. Bu proses dilin sadələşməsinə və asanlaşmasına kömək edir.

1. Birbaşa alınma sözlər; söz və ya sözlər birləşmələri dəyişdirilmədən, yaxud fonetik, orfoqrafya uyğunlaşması ilə alındıqda;

Məs; artéfact (ingilis mənşəli və dəyişdirilmədən (işarə nəzərə alınmadan) uyğunlaşmış söz) - insan, suni mənşəli, təbii faktların öyrənilməsinə müdaxilə edən hadisə; sənət və ya insan sanayesinin məhsulu, démotion (latın və slavyan mənşəli, orfoqrafik və fonetikaya uyğunlaşmış söz) - vəzifənin aşağı salınması, cafétéria (latın mənşəli və orfoqrafikaya (işarə nəzərə alınmadan) uyğunlaşdırılmış söz) - yeməkxana, boléro (latın mənşəli və dəyişdirilmədən (işarə nzərə alınmadan) uyğunlaşmış söz) - qısa və qolsuz qadın gödəkcəsi, cannelloni (italyan mənşəli və dəyişdirilmədən uyğunlaşmış söz) - yaxa büzməsi, kətan yaxası, sequunturque (latın mənşəli və fonetikaya uyğunlaşdırılmış söz) - ardıcıllıq deməkdir.

2. Söz və ya söz birləşmələri az-çox sadə dilə uyğunlaşdırıb tərcümə edildikdə;
Məs; Qonaq otağı; salle de séjour-living-room, bal ayı; lune de miel-honeymoon

3. Semantik alınma sözlər; hədəf dildə sözə yad mənşəli məna əlavə edildikdə;

Məs; İngilis dilində olan to realize feili fransız dilinə réaliser-həyata keçirmək olaraq uyğunlaşmış, həmçinin ingilis dilində to have the blues frazoloji birləşməsi fransız dilinə avoir les bleus-ürkək olmaq kimi uyğunlaşmış, eyni ilə də ingilis dilində olan it´s not my cup of tea ifadə fransız dilinə ce n´est pas ma tasse de thé-bu mənə uyğun deyil ifadəsikimi çevrilir (Gaston Zing The Old Frenchman, 1992: 10-300).

Əsas nitq hissəsi olan isim, sifət, feillərdə alınma sözlər daha çox müşahidə edilir. Bunun başlıca səbəbi həmin sözlərin söz ehtiyatı genişləndirilə bilən, leksik siniflərə aid olmasıdır. Digər nitq hissələri (zərf, əvəzlik, bağlayıcı və.s) genişlənməkdə daha az olan leksik siniflər hesab edilir.

Fransız dilində klassik *(agriculture-kənd təsərrüfatı, avarice-xəsislik, assimiler-uyğunlaşdırmaq, autorité-səlahiyyət, charité-xeyriyyə, concours-rəqabət, criminel-cinayətkar, évolution-təkamül, explication-izahat)*, şərq *(amen-amin, satan-şeytan, caravane-karavan, dervich-dərviş)*, roman *(art-incəsənət, balcone-eyvan, cabinetto-kabinet, iş otağı, opera-opera)*, və rus *(comsomol-komsomol, mazout-yanacaq, rouble-(pul vahidi)rubl)* dillərindən alınma sözlər var (Jean-Francois Halte French didactics, 1992: 80-100).

Sözlərin bir dildən digərinə asanlıqla keçməsi pereqrinizim adlanır. Bura qəbul edilmiş konkret sözlər daxildir; *coton-pambıq, chocolat-şokolat, sucre-şəkər, café-qəhvə.etc*

Bundan əlavə fransa ərazisində yaşayan milli azlıqların fransız dili lüğətinə verdiyi töhfə daha az nəzərə çarpır. Breton (*goéland (goéland)-qağayı, bijou(bijou)-ləl-cəvahirat, biniou(biniou)-tuluq*), Bask(*aide(aider)-yardım, hau(haut)r-hündürlük, olio(olive)-zeytun yağ*) xalqların dili daxildir.

Fransız dilində əksər alınma sözlər latın dilindən götürülmüşdür. Bu da tarixin gedişatından yaranmışdır. Məlumdur ki, fransız dili işğaldan sonra Qalliya ərazisində danışılan latın dilindən götürülüb. Ancaq bu sözlər zaman keçdikcə, yavaş-yavaş müəyyən dəyişikliklərlə indi də fransız dilində istifadə olunur (Paul, 2012: 120-128).

Leksik fond fransız dili lüğətinə XII əsrin sonunda bütün regionlar və dil nümunələrini birləşdirmiş və hazırda "*Le Petit Robert*" lüğətinin təklif etdiyi sözlərin üçdə biri yəni 95%i latın dilindən götürülmüşdür. *Acif-activus, anémie-anaemia, capituler-capitulare, épidémie-epidemia, hôpital-hospitalis, âcre-acrem, légal-legalis, capitale-capitalem, naviguer-navigare* sözlərini buna misal göstərmək olar (Pyotr, 58-62).

Bu təqdiqatların astanasında olan sözlərə baxsaq, "Agenda" latın dilində "*hərəkət etmək yaxud gündəm*" mənasını verən "agere" feilindən törənmiş gündəlik fəaliyyətə aid sözdür.

"Et caetera" latın ifadəsi olub fransızcaya keçmiş hərifi mənada "və sair" deməkdir. Yaxud "idem" latın mənşəyli söz fransızcadan dilimizə "eyni, eynən" mənasında işlədilən sözdür.

Bəzi alınma sözlər də var ki, həmin söz yaradan şəxsin adı ilə dilə daxil edilir. "Avocat" vəkil (ədalət köməkçisi) sözü kök olaraq onu yaradan şəxsin adından götürülmüşdür (10).

Mədəni, iqtisadi yaxud siyasi baxımdan dominant ölkələrin dili çox vaxt söz donoruna çevrilir; Buna hərbi, biznes, təhsil, tibb danışıqda işlədilən və ekvivalent sözlər daxil edilir. Lüğət anlayışı məlum olduğundan buna aid edilən ekvivalentindən danışılsa, burada alınma söz bəzən həddən artıq ümumiləşdirilmiş, götürülmüş olan yalnız sinonim və ya əvvəlcədən mövcud olan qarşılığa daha az uyğun gəlir.

Bu zaman buna qarşılıq ekvivalent söz işlədilir (11). "Publish" feili ingilis dilində "göndərmək" anlayışı olduğu halda fransız dilində eyni məna daşımır. Bu zaman poster (envoyer) feili fransızcaya ekvivalent olaraq keçmiş olur.Buradan alınma sözlərin digər bölməsi olan *etimoloji dubletlər* yaranmış olur.

Dildə etimoloji və fonetik dubletlər mövcuddur.Etimoloji dubletlər eyni sözün fərqli mənaları olan ikiqat törəmələrdir və təkamülün müxtəlif dövrlərində fransız dili lüğətində öz yerini almışdır. Burada alınma sözlərlə qarşılığı olan yaxud alınma sözün özünün dilə uyğunlaşmış formasını misal göstərməkolar (12):

- *Qulaq asmaq;ausculter(latın dilində), ausculter(roman dilində)-écouter(fransız dilində)*
- *Hamam; balneum(latın dilind), bagne(italyan dilində)-bain(fransız dilində)*
- *İfadə; expressum(latın dilində), ekspress(ingilis dilində), exprès(fransız dilində)[Fr-Az lüğət].*

Digər dillərdən alınma sözlər bir neçə vahidlə məhdudlaşır; yunan və ya latın dilindən alınma sözlər, məsələn; besant (*Biznes pul vahidi*), chalant (*gəmi*), chiere (*üz),* estore (*donanma*); ərəb dilinə bəzi hallarda hətta səlib yürüşlərindən əvvəl belə; amirant (*sultan*), amirrail (*amir*), amiré, eschec (*şahmat oyunu*), meschin-e (*gənc, qız*) kimi sözlər də bu qəbilədəndir. Bu tip sözlər alınma sözlər vaxt keçdikcə, istifadədə köhnəlir və sıradan çıxaraq köhnəlmiş sözə çevrilir. Bu zamansa, alınma sözlər yox, köhnəlmiş sözlər adlanır (13).

Tələffüzə gəldikdə isə, alınma sözlərin böyük əksəriyyəti fransız dilinin vurğu və səs sisteminə uyğunlaşır. Fransız aksentinə uyğunlaşma aşağıakı kimidir:

- Əcnəbi söz oksiton (hədəf dilə keçmiş alınma sözün bütün hecalarının bu dildə bənzər səslənməsi) olduqda onun hecalarından heç biri silinmir; *caparaçon – caparazon, bouledogue – bull-dog, redingote – riding-coat.*
- Əcnəbi söz paroksiton (hədəf dilə keçmiş alınma sözün bu dildə ilk hecalarının bənzər səsləndirilməsi) olduqda vurğu çox vaxt eyni hecada saxlanılır, belə ki bu məqsədlə bəzən sonuncu heca çıxarılır; *artisan – artigiano, balcon – balcone, chocolat – chocolate.*

Hər bir dilin lüğətində bir neçə başqa dil üçün ümumi olan bir sıra sözlər var. Bu sözlər qarşılıqlı mübadilə nəticəsində lüğətdə meydana çıxır və beynəlxalq linqvistik bazanı təşkil edir. Alınma sözlər beynəlxalq linqvistik bazanı formalaşması üçün prioritet rol oynayır və ilk növbədə xüsusi terminologiyanı (elm, sənət, tibb terminləri və s.) zənginləşdirir. Hər bir dil beynəlxalq fonda öz töhfəsini verir; beləliklə, fransız dili bir sıra siyasi *(bourgeois-burjua, nationaliser-milliləşdirmək, patriote-vətənpərvər)*, incəsənət *(pianiste-pionaçu, scène-səhnə, parterre-yerdə, comédie-komediya),* texniki və elmi *(accélérateur-sürətləndirici, calculateur-kalkulyator, accumlateur-akkumlaytor)* alınma sözlərlə öz töhfəsini verdiyini misal göstərmək olar (14).

Nəticə

Bu istinadlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, istər fransız dili, istərsə də ana dilimiz əsirlər boyu digər dillərdən alınma sözlər hesabına öz leksifonunda zənginlik yaratmış olur. Alınma sözlər bir neçə dilə daxil olaraq ümumişləklik qazanır və belə sözlər beynəlxalq linvistik bazanı təşkil edir. Qarşılıqlı mübadilə nəticəsində lüğətdə meydana çıxan alınma sözlər beynəlxalq linvistik fondun formalaşması üçün əsas rol oynayır və ilk növbədə terminologiyanı zənginləşdirir. Beləliklə hər bir dil beynəlxalq fonda öz töhvəsini alınma sözlərlə verir. Qloballaşan, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrümüzdə beynəlmiləlçilik hər bir dilin lüğət tərkibinə çox sayda ümumi, ortaq sözlər bəxş edir (15).

Hər il fransız dilinə 2000 alınma söz daxil olmaqdadır və cəmiyyətin inkişafı ilə vəhdət təşkil edəndilə daxil olmuş sözlərin daima tədqiqatına ehtiyac duyulduğunu görürük. Məqalədə də qısa şəkildə bəhs olunmuş alınma sözlər haqqında daha geniş parallellər aparmaq olar. Bu da alınma sözlərin mənşəyini, tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olub, yeni araşdırmaların yaranmasını tələb edir (16).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan-Fransa. (2008). M.F.Axundov ad. Milli Kitabxana, s.33-80.
2. Claude Hagege French linguist. (1995-1998). Paris, s.20-43.
3. Fransız dili fonetikası. (2012). Bakı. 123 s.
4. Fransız-Azərbaycan dilində müasir lüğət. (2009), s.1-320.
5. French-Azerbaijan dictionary. (2018). s.1-90.
6. Gaston Zing The Old Frenchman. (1992). Paris, s.10-300.
7. Jean-Francois Halte French didactics. (1992). s.80-100.
8. Paul, M. (2012). Etimologiya, Roma, VCB: s.120-128.
9. Pyotr, L. Leksikanın zənginləşdirilməsi. Moskva, Krasny: s.58-62.
10. https://www.ethnologue.com/language/fra
11. http://www.lerobert.com/dictionnaires/français/etymologie
12. https://www.un.org/en/our/-work/official-languages
13. https://www.academie-francaise.fr/linstitution/lhistoire
14. https://www.academie-francaise.fr/les-immortels/les-quarante-aujourdhui
15. https://id.loc.gov/vocabulary/iso639-1/fr.html
16. Wikipedia; Fransa tarixi.

Göndərilib: 26.01.2022 Qəbul edilib: 10.04.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/10/20-23

Lamiyə Adil qızı İbrahimova
ADPU nəzdində Pedaqoji Kollec
lamiyaibragimova01@gmail.com

KİÇİK YAŞLI UŞAQLARIN NİTQ İNKİŞAFI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Xülasə

İnsan ünsiyyətinin ən mühüm vasitəsi olan dil, reallığı kəşf etmək, insanı mənəvi-mədəni dəyərlərini tanıtmaq üçün əsas vasitə, eləcə də təhsil və təlim üçün zəruri şərt rolunu oynayır. Böyüklər uşağın nitqini inkişaf etdirərək eyni zamanda onun intellektinin inkişafına da töhfə verirlər. Uşağın ilkin yaş mərhələsində inkişafının əsas hadisəsi nitqin mənimsənilməsidir. Uşağın nitqinin müasir inkişafı üçün bir boyuyün ona diqqət göstərməsi vacibdir. Diqqətli, qoruyucu, xeyirxah münasibət qarşılıqlı müsbət emosiyaların və müxtəlif reaksiyaların inkişafını təmin edir. Təhsil təsirləri daim aparılmalı və uşaqların psixoloji inkişafının bütün aspektlərinə yönəldilməlidir. Yalnız hərtərəfli inkişafla onların nitqi vaxtında formalaşacaq.

Açar sözlər: *nitq, nitq inkişafı, kiçik yaşlı uşaqlar, ilkin yaş mərhələsi*

Lamiya Adil Ibrahimova
Pedagogical College under ASPU
lamiyaibragimova01@gmail.com

On the development of speech issues of kids

Abstract

Language, the most important means of human communication, is a key tool for discovering reality, promoting human spiritual and cultural values, as well as plays a necessary condition role for education and training. Adults also contribute to the development of a child's intellect by developing his speech. The main event of a child's development at an early age is the acquisition of speech. It is important to pay attention to a child by an adult for the modern development of a child's speech.A careful, protective, kind attitude ensures the development of positive emotions and various reactions. Educational influences should always be carried out and focused on all aspects of children's psychological development. Only with comprehensive development will their speech be formed in time.

Keywords: *speech, speech development, kids,an early age period*

Giriş

Ənənəvi olaraq dil və nitq psixologiya, fəlsəfə və pedaqogikada psixi inkişafın müxtəlif istiqamətlərinin uzlaşdığı bir düyün kimi nəzərdən keçirilir: təfəkkür, təxəyyül, yaddaş, emosiya. İnsan ünsiyyətinin ən mühüm vasitəsi olan dil, reallığı kəşf etmək, insanı mənəvi-mədəni dəyərlərini tanıtmaq üçün əsas vasitə, eləcə də təhsil və təlim üçün zəruri şərt rolunu oynayır.

"Nitqin yaranması uşağın bütün zehni proseslərini yenidən qurur və onun inkişafı üçün yeni, qeyri-adi və vacib prespektivlər açır. Lakin nitqin mənimsənilməsi dərhal baş vermir, bir sıra mərhələlərdən keçir" (Safina, 2016: 35-37). Məktəbəqədər dövrdə şifahi monoloq nitqin inkişafı, uğurlu məktəb təhsilinin əsasını qoyur.

Böyüklər uşağın nitqini inkişaf etdirərək eyni zamanda onun intellektinin inkişafına da töhfə verirlər. Uşağın ilkin yaş mərhələsindəinkişafının əsas hadisəsi nitqin mənimsənilməsidir. Nitqin yaranması uşağın bütün zehni proseslərini yenidən qurur və onun inkişafı üçün yeni, qeyri-adi,vacib perspektivlər yaradır.Lakin nitqin mənimsənilməsi dərhal baş vermir, bir sıra mərhələlərdən keçir. Uşağın həyatının ilk ilində nitq olmur.Onu digər qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri – emosianal ifadələr, üz ifadələri, daha sonra jestlər, duruşlar, hərəkətlər, səslər əvəz edir.

"Dil öz quruluşuna görə bəşəriyyətin ən mürəkkəb ixtiralarından olmasına baxmayaraq,bütün ölkələrin və xalqların uşaqlarıonu erkən yaşlarından təəccüblü şəkildə asanlıqla mənimsəyərək

nitqə yiyələnirlər və bu proses bütün uşaqlarda başlayır, eyni şəkildə və eyni mərhələlərdən keçir” (Psixologiya: Uçeb, 2003).

Təxminən bir yaşa qədər uşaq ayrı-ayrı sözləri tələffüz edir; iki yaşında iki və ya üç sözdən ibarət cümlələrlə danışır; dörd yaşına qədər uşaqlar böyüklər kimi demək olar ki, yaxşı danışa bilirlər.

Uşaqlar ilk öncə bir çox keyfiyyətləri özündə birləşdirən sözü bir anlayış kimi tam deyil, yalnız sözün ilkin olaraq onların qavrayışlarında əlaqəli olduğu obyektə xas olan fərdi xüsusiyyətlərini öyrənirlər.Gələcəkdə təxminən 1 yaş yarım ilə 2 yaş yarıma qədər bu sözdən istifadə təcrübəsi toplandıqca uşaqlar tədricən anlayışın daha dərin,ümumiləşdirilmiş mənasına yiyələnirlər.Bu zaman uşaqlar sözləri birləşdirməyi, onları iki və ya üç sözlü kiçik ifadələrə çevirməyi və belə ifadələrdən tam cümlələr qurmağa qədər olduqca böyük yol qət edirlər.

Uşağın həyatının ikinci ilinin ikinci yarısı ətrafdakı insanların davranışlarını idarə etməyə və öz davranışını mənimsəməyə yönəlmiş aktiv müstəqil nitqə keçid ilə xarakterizə olunur. Körpənin 11-ci ayından etibarən prefonemik nitqdən fonemik nitqə keçid də başlayır və bu proses həyatının ikinci, üçüncü, hətta dördüncü ilində də davam edir. Psixoloq, müəllim və dilçi alimlərin araşdırmaları onu deməyə əsas verir ki, erkən yaşlarında dilin səs istiqaməti uşağın diqqət obyektinə çevrilir (Uşakova, Strunina, 2004). yaşına qədər uşaq, bütün sözlərin qrammatik uyğunluğunu təminedən ətraflı cümlələr qurur.

Nitqin qrammatik strukturunun tədricən inkişafı nəticəsində üç yaşına qədər uşaq demək olar ki, sifət və əvəzliyin köməyi ilə mürəkkəb cümlələr qura bilir. Təxminən eyni zamanda, uşağın öz nitq ifadəsinin və başqa bir insanın nitqinin düzgünlüyünə şüurlu nəzarət yaranır.

Həyatının ikinci ilində uşağın ətrafdakı dünyaya marağı kəskin şəkildə artır. Uşaq hər şeyi bilmək, toxunmaq, görmək, eşitmək istəyir. Xüsusilə cisim və hadisələrin adları ilə maraqlanır və hərdən böyüklərə belə bir sual verir: “Bu nədir?” Cavab aldıqdan sonra uşaq hər zaman eşitdikləri ilə kifayətlənmir; o, şübhəsiz ki, adı xatırlamaq istəyir və onu özbaşına təkrarlayır və bir qayda olaraq, çox çətinlik çəkmədən dərhal sözləri əzbərləyir.

Bir il yarımdan sonra uşaq şifahi ünsiyyətdə öz fəaliyyətini göstərməyə başlayır və ətrafındakı obyektlərin adlarını soruşur.Əvvəlcə o, bu cür suallar vermək üçün mimika, jest və pantomima dilindən istifadə edir, çox vaxt sadəcə onu maraqlandıran şeyi əli və ya barmağı ilə böyüklərəgöstərir və onlardan müvafiq obyekt və ya hadisənin adını çəkməsini gözləyir. Sonra uşağın bir sözlə ifadə olunan sualı jestinə əlavə olunur.

Maraqlıdır ki, əvvəllər bir obyektin adını artıq eşitmiş bir uşaq bəzən ona aid müvafiq sualla dəfələrlə böyüklərə müraciət edir. Əgər valideyn uşağa artıq tanış olan bir obyekti səhv adlandırırsa, uşaq belə bir cavabla kifayətlənmir və düzgün cavab alana qədər sualını təkrarlayır. Belə suallarla azyaşlı uşaq sanki öz biliyini yoxlayır və onu maraqlandıran adları xatırlayır.

Yeni obyektlərlə tanış olan uşaqlar, ilk növbədə, böyüklərə sual verərək, öz funksiyalarını müəyyənləşdirməyə çalışırlar: "Bu nə adlanır?". Belə bir suala cavab olaraq, böyüklər adətən nəinki obyektin adını çəkir, həm də uşağa ondan necə düzgün istifadə edəcəyini göstərir.

Uşaqların nitqində semantik funksiyanın inkişafı sözlərin mənasının müəyyən edilməsi, onların fərqləndirilməsi, aydınlaşdırılması və dildə onlarla əlaqəli ümumiləşdirilmiş mənaların sözlərlə mənimsənilməsidir.

Nitqin inkişafında xüsusi bir xətt, nitqin ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəsi, digər insanların davranışlarına nəzarət və özünü tənzimləmə ilə əlaqəlidir.Təxminən 2 yaş yarım ilə 3 yaş arasında olan bir uşaq, xüsusən də bir neçə alternativ hərəkətdən birini seçmək tələbini ehtiva edən bir böyüyün mürəkkəb şifahi göstərişini hələ yerinə yetirə bilmir. Yalnız 3yaş yarım, bəzən isə 4 yaşa qədər uşaqlarda şifahi göstərişlərin təsiri altında kompleks seçim reaksiyası yaranır.

Üç yaşlı uşağın nitqi əsasən sadə cümlələrdən ibarətdir. Bu yaşdan başlayaraq, gələcəkdə yaşayacağımız xüsusiyyətləri, funksiyaları və həyatında eqosentrik nitqin ilk əlamətləri görünür.

Nitq istehsalında şərtli refleks təzahürü funksiyası böyüklərin müxtəlif mükafatlardan istifadə etməsi uşaqların nitqinin inkişafınısürətləndirir. Lakin bunsuz uşaqda nitqin ümumiyyətlə formalaşmayacağını söyləmək olmaz.

Məlumdur ki, bəzi valideynlər uşağın nitqi mənimsəməsinin ilkin dövründə uzun müddət uşaq üçün əhəmiyyətli olan mükafatlandırma sistemindən bilərəkdən istifadə etmirlər. Bu, ananın və uşağı əhatə edən digər böyüklərin ümumiyyətlə uşaqlarla ünsiyyətə az vaxt ayırdığı nadir ailələrdə, həmçinin uşaqların bu cür diqqətdən çox məhrum olduğu, məsələn, uşaq evlərində xüsusilə nəzərə çarpır. Buna baxmayaraq, bu şərtlərdə də uşağın nitqi tələb olunan vaxta qədər inkişaf edir.

"Uşaq dili" böyüklərdən birincisi, sözlərin səsi ilə, ikincisi, mənası ilə fərqlənir. Uşağın ilk sözlərinin səs tərkibi böyüklərin sözlərin səs tərkibindən kəskin şəkildə fərqlənir. Uşaq dediyi sözlərin başqa bir xüsusiyyəti onların mənasının orijinallılığıdır.

Uşaqların nitqindəki sözlərin heç biri dilimizə düzgün tərcümə oluna bilməz, çünki uşaqlar obyektləri tamam başqa cür görür və təyin edirlər. Məsələn, uşaq "kıx" sözü ilə müxtəlif əşyaları çağıra bilər - pişik, kürk, ana saçı, yorğan - bir sözlə, hər şey yumşaq və tüklüdür. Hər bir uşağın inkişafında avtonom uşaqların nitq dövrü var. Bu dövrdə uşağın nitqinin olub-olmadığını söyləmək mümkün deyil, çünki o, sözün "böyük" mənasında nitqi yoxdur və eyni zamanda artıq danışır.

Nitqin inkişafı iki əsas istiqamətə malikdir: sözün passiv (nitqin başa düşülməsi) və aktiv (danışıq) qavranılması. Adətən passiv nitq aktiv nitqdən əvvəl olur. Müəyyən bir vaxta qədər başa düşülən sözlərin sayı aktiv şəkildə danışılanların sayını xeyli üstələyir. Bəzi uşaqlar üçün isə bu müddət çox uzundur. Uşaq iki yaşına qədər böyüklərin ona söylədiyi hər şeyi yaxşı başa düşə bilər, lakin heç bir söz deməz və ya ümumiyyətlə susar, ya da çıxardığı bəzi səslərin köməyi ilə özünü izah etməyə çalışar.

Uşaq niyə danışmağa başlayır? Söz hər şeydən əvvəl işarədir, yəni başqa obyektin əvəzedicisidir. Bu o deməkdir ki, hər sözün arxasında hansısa obyekt olmalıdır: onun ifadə etdiyi ənənələr, yeniliklər, yəni sözün mənası. Əgər belə bir obyekt yoxdursa,bir il yarıma qədər ana və uşaq qarşılıqlı sevginin təzahürləri ilə məhdudlaşırsa, ananın uşaqla nə qədər danışmasından və sözləri təkrarlamasından asılı olmayaraq, ilk sözlər deyilmiyə bilər.

Ana uşaqla oyun oynayırsa, onun hərəkətləri və eyni oyuncaqlar onların ünsiyyətinin mövzusu (və ya məzmunu) olur. Lakin uşaq həvəslə əşyalarla oynayır, əgər bunu tək başına etməyə üstünlük verirsə, uşağın aktiv sözləri də gecikir: onun obyektin adını çəkməyə, xahişlə kiməsə müraciət etməyə, təəssüratlarını ifadə etməyə ehtiyac yoxdur.

Danışmaq ehtiyacı və vacibliyi iki əsas özündə şərti ehtiva edir: 1) böyüklərlə ünsiyyət ehtiyacı;

2) obyektin adlandırılmasına ehtiyac. Hər ikisi fərdi olaraq hələ söz deyil. Əsas məsələ təkcə danışmaq deyil, uşaqla oynamaq və birgə oyunla bağlı uşaqla söhbət etməkdir. Kublar, piramidalar, toplar, avtomobillər, şəkillər və birlikdə işləyə biləcəyiniz bir çox başqa əşyalar bunun üçün uyğundur. Körpələrin təliminin ilk addımı, onun danışmasıdır. Bu proses birbaşa uşaqların beyin inkişafı ilə əlaqəlidir. Valideynlər bu müddətin həyəcanı və sevinci ilə yanaşı övladlarının inkişafını düzgün dəyərləndirə bilərlər (Pedaqogika: tradiçii i inovaçii: materialı VII Mejdunar, 2016: 136).

İlk başda körpənin obyekti bir sözlə adlandırmağa ehtiyacı yoxdur. Belə bir ehtiyac yaranmalıdır və bunu yalnız böyüklər edə bilər. Məhz buna görə də bu yaşda uşaqlarla mütləq söhbət etmək, gündəlik hərəkətləri müzakirə etmək və kiçik uşaq şerləri oxumaq lazımdır.

Sözün mənimsənilməsi prosesində üç əsas mərhələni ayırd etmək olar ki, onların hər birinin uşaqüçün öz semantik mərkəzi var. Birinci mərhələdə situasiyanın mərkəzi obyektdir. Uşaq mimik və intonasiya-ekspressiv hərəkətlərlə müşayiət edərək ona yönəlir. İkinci mərhələdə böyüklər situasiyanın mərkəzinə çevrilir. Ona müraciət edərək uşaq müxtəlif nitq və danışmavasitələrini sınayır. Obyekti almağa çalışmaq əvəzinə işarə, jestlər, boş kəlmələr (ver-ver-ver) və digər təsir üsulları meydana çıxır. Bu cür davranış böyükləri neytrallıq vəziyyətindən çıxarmaq və diqqətini onun cəhdlərinə yönəltmək məqsədi daşıyır.Ancaq böyüklər "təslim olmur" və düzgün sözü gözləsə, uşaq nəhayət onu tələffüz etməyə çalışır. Üçüncü mərhələdə söz situasiyanın mərkəzinə çevrildi. Uşaq yalnız böyüklərə baxmağa deyil, dodaqlarına diqqət yetirir, artikulyasiyaya diqqətlə baxır (5). "Danışan", hərəkət edən dodaqların yaxından araşdırılması, uşağın nəinki eşitdiyini, həm də düzgün sözü gördüyünü aydın şəkildə göstərir. Buna görə də, kiçik uşaqlarla danışarkən hər bir səsi aydın şəkildə ifadə etmək vacibdir ki, bu səsin necə yarandığı aydın olsun.Bundan sonra sözü tələffüz etmək üçün ilk cəhdlər adətən görünür. Böyüklərlə ünsiyyət qurmadan və onlarla birlikdə oynamaq üçün kifayət qədər ehtiyac olmadıqda ilk sözlər tələffüz oluna bilməz. Uşaqlar yalnız sözü onun diqqətinin obyektinə çevirən bir böyüyün davamlı təsirləri altında sözləri aktiv şəkildə tələffüz etməyə başlayırlar. Buna görə də, bu yaşda körpə ilə daha çox danışmaq, gündəlik işləri müzakirə etmək, kitablar və uşaq mahnılarını oxumaq çox vacibdir.

Uşağın ilk aktiv sözləri həyatın ikinci ilinin ikinci yarısında yaranmağa başlayır. Bu yaşda "nitq partlayışı" baş verir ki, bu da söz ehtiyatının kəskin artması və uşağın nitqə marağının artması ilə özünü göstərir. Həyatın üçüncü ili uşağın nitq fəaliyyətinin kəskin artması ilə xarakterizə olunur. Uşaqlar artıq onlara ünvanlanan nitqi dinləyib başa düşməklə yanaşı, onlara ünvanlanmayan sözləri

də dinləyə bilirlər. Onlar artıq sadə nağılların, şeirlərin məzmununu başa düşür və böyüklərin ifasında onları dinləməyi sevirlər. Onlar kiçik şerləri və nağılları asanlıqla əzbərləyir və böyük dəqiqliklə təkrarlayırlar. Onlar artıq böyüklərə öz təəssüratları və yaxınlıqda olmayan obyektlər haqqında danışmağa çalışırlar (Borodiç, 1981: 37).

Tərbiyəçinin düzgün rəhbərliyi ilə uşaqların məişət fəaliyyəti də nitqin inkişafının əsas vasitələrindəndir. Bu üsulun üstünlüyü – bir çox uşaqların ünsiyyətə daha asan girdiyi mühitin təbiiliyində, real münasibətlərlə nitqin məzmununun birləşməsi, müəllimin uşaqlarla danışmaq üçün kifayət qədər vaxtının olmasındadır. Məişət işləri (yemək, geyinmə, tualet, gimnastika, gəzinti, yatmağa hazırlaşma) zamanı uşaqların lügət ehtiyatı hədsiz dərəcədə zənginləşir, nitq bacarıqları formalaşır, müəllim də bu zaman bədii əsərlərdən, folklor nümunələrindən geniş istifadə edir (7).

Yuxarıdakıları ümumiləşdirək demək olar ki, uşaqların nitqinin inkişafında aparıcı rol böyüklərə aiddir: ailədə valideynlər və qohumlar, uşaq bağçasında müəllim.Məktəbəqədər uşağın dili mənimsəməkdə uğuruəsasən böyüklərin nitq mədəniyyətindən, uşaqla necə danışdıqlarından, onunla şifahi ünsiyyətə nə qədər diqqət yetirdiklərindən, asılıdır.Böyüklərin nitqi həm səs(səslərin və sözlərin tələffüzü, diksiya, temp və s.), həm də lüğətin zənginliyi, dəqiqliyi baxımından ədəbi dilin, ədəbi danışıq nitqinin normalarına sözün işlənməsinin, qrammatik düzgünlüyü, ardıcıllığına uyğun gəlir. Nitqin səs hissəsi (fonetikaya) xüsusi diqqət yetirilməlidir, çünki onun çatışmazlıqlarını, məsələn, sözün istifadəsindəki çatışmazlıqlardan daha pis şəkildə danışanın özü aradan qaldırır (8).

Həmçinin, uşağın nitqinin müasir inkişafı üçün bir boyuyün ona diqqət göstərməsi vacibdir. Diqqətli, qoruyucu, xeyirxah münasibət qarşılıqlı müsbət emosiyaların və müxtəlif reaksiyaların inkişafını təmin edir. Bu keyfiyyətlər olmadan uşaqla sıx əlaqə qurmaq, onun nitqini inkişaf etdirmək mümkün deyil. Təhsil təsirləri daim aparılmalı və uşaqların psixoloji inkişafının bütün aspektlərinə yönəldilməlidir. Yalnız hərtərəfli inkişafla onların nitqi vaxtında formalaşacaq.

Ədəbiyyat

1. Safina, L. (2016). Razvitiye redji rannevo vozrasta. Tekst: neposredstvenniy.Pedaqogik: tradiçii i innovasiya: materiali VII Mejdunarod. Nauc. Konf. (q. Celyabinsk, yanvar). Celyabinsk: Dva komsomolca, s. 35-37. URL: https://moluch.ru/conf/ped/archive/186/9321/
2. Psixologiya: Uceb. (2003). Dlya stud. Viss. ped. uceb. Zavedeniy: V 3 kn. 4-e izd. Qumanit. izd. sentr Vlados, Kn.1: Obşiye osnovı psixologi.
3. Uşakova, O., Strunina, E. (2004). Metodika razvitiya reçi detey doşkolnovo vozrasta obrazovatelnix uşerejdeniy. Qumanit. izd. sentr Vlados.
4. Pedagogika: tradiçii i inovaçii: materiali VII Mejdunar. (2016). Nauc. konf. (g. Çelyabinks, yanvar). Çelyabinsk: Dva kamsamolça, 136 s. Razvitiye reçi detey rannevo vozrasta Safina Lyubov Aleksandrovna, vospitatel QBOU Şkola №1376 (Moskva)].
5. https://saglamolun.az/index.php/usagin-saglamligi/24872-1-yasli-usaqlarda-nitq- inkisafi.html
6. Borodic, A. (1981). Metodika razvitiya reçi u detey. Prosveşeniye. Doşkolnaya pedaqogika 37.
7. https://kayzen.az/blog/KamileKazimova/24524/m%C9%99kt%C9%99b%C9%99q%C9%99d%C9%99r-ya%C5%9Fl%C4%B1lar%C4%B1n-psixoloji-x%C3%BCsusiyy%C9%99tl%C9%99ri.html
8. https://oratio.az/news/nitq-inkishafi

Göndərilib: 07.02.2022 Qəbul edilib: 13.04.2022

QƏDİM DİYAR Beynəlxalq onlayn elmi jurnal. İmpakt Faktor: 0.652. 2022 / Cild: 4 Sayı: 4 ISSN: 2706-6185
ANCIENT LAND International online scientific journal. Impact Factor: 0.652. 2022 / Volume: 4 Issue: 4 e-ISSN: 2709-4197

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/10/24-27

Çinarə Zabit qızı İsgəndərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
cinara.isgandarlli@mail.ru

EPİK ƏSƏRLƏRİN İDEYA-MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Ədəbiyyatın tədrisində fəal təlim texnologiyaları əlverişli təlim vasitəsi olaraq həqiqətən özünü doğruldur, yürüdülən müasir təhsil siyasətinin müəyyən etdiyi tələblərə cavab verir. Təlim prosesində fəal interaktiv təlim metodlarından istifadə müəllimin vəzifəsinin kökündən dəyişməsinə və daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olur. Müəllim bilikləri hazır şəkildə çatdıran deyil, araşdırma, təhlil və müzakirələrdə şagirdlərlə tərəf müqabillik edən tərəfə çevrilir. O, şagirdlərlə əməkdaşlıq edir və onların lazım olan məlumatları müstəqil əldə etmələrinə nail olur. VIII sinif ədəbiyyat dərsliyinə epik və lirik əsərlər daxil edilib. Şagirdlərin yaş və anlama səviyyələri nəzərə alınaraq dramatik əsərlər proqramda öz əksini tapmayıb. Dərslikdə epik janrda yazılan əsərlər üstünlük təşkil edir.

Açar sözlər: *epik, müqayisə, təhlil, metod, ədəbiyyat*

Chinara Zabit Isgandarli
Azerbaijan State Pedagogical University
master student
cinara.isgandarlli@mail.ru

Ways of studying the idea-content propertıes of epicworks

Abstract

Active learning technologies in the teaching of literature really prove themselves as a convenient learning tool, meeting the requirements set bythe modern educational policy. Theuse of active / interactive teaching methods in the learning process causes thet eacher's role to change radically and become more important. The teacher is not the one who conveys knowledge in a ready-made way, but the one who interacts with students in research, analysis and discussion. He collaborates with students and makes them access the information they need independently. Epic and lyrical works are included in the 8th grad eliterature text book. Taking into account the age and level of understanding of students, dramatic works were not reflected in the program. The textbook is dominated by works written in the epic genre.

Keywords: *epic, comparison, analysis, method, literature*

Giriş

Epik əsərlərin məzmununu həyatdan götürülmüş hadisələr təşkil edir. Belə əsərlərdə yazıçı tərəfindən yaradılan surət, lövhə, həyatdakı hadisələri, təbiət lövhələrini, insan xarakterlərini oxucunun nəzərinə çatdırmağa, onun vasitəsilə ətraf mühitin, varlığın, tarixi hadisənin dərk olunmasına xidmət edir. Epik əsərlərlə yanaşı mövzuya uyğun ədəbiyyat nəzəriyyəsi materialları da verilib. Bədii əsərlərin məzmunu ilə iş aparmaqla bərabər, təhlil prosesində təmsil, hekayə, bədii portret, obraz, mövzu, ideya, süjet və s. haqqında nəzəri məlumatlar mənimsədilməlidir. Bu materiallardan bəziləri haqqında şagirdlər aşağı siniflərdən müəyyən məlumatlara malikdirlər, bəziləri isə onlar üçün yeni anlayışlardır (Əhmədov, 1991: 455).

Müəllim həmin materialların mənimsədilməsi zamanı bu məsələni diqqətdə saxlamalıdır. Belə ki, müəyyən qədər məlumatlı olduqları material keçirilərkən əvvəl qazandıqları biliklər yada salınmalı, ümumiləşdirilməli, sonra yeni məlumatların mənimsədilməsi başlanılmalıdır. Əlaqəsi ola bilən, xüsusən də yeni məlumatlarla zəngin olan mövzular keçilərkən isə həmin materialların qarşdırılmaması üçün onların müqayisəli şəkildə tədrisi səmərəli nəticə verə bilər. Bu sahədə

fəal/interktiv təlimin çoxsaylı iş (Venn diaqramı, şaxələndirmə və s.) üsullarından istifadə etmək olar.

Müəllim fəal təlim texnologiyalarının geniş imkanlarından istifadə edərək dərsi daha maraqlı, canlıqura və əsərin ideyasının daha yaxşı başa düşülməsi və mənimsənilməsinə nail ola bilər. Lakin fəal təlim texnologiyalarından yenilik xatirinə istifadə etmək düzgün deyil. Bu və ya digər xüsusiyyətə malik ədəbi materialın tədrisi zamanı interaktiv təlim texnologiyasının hansı növündən istifadə etməyin dahasəmərəli və faydalı olacağı müəyyənləşdirilməli, sonra dərsə tətbiq olunmalıdır.

Bütün bu göstəricilər aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Müasir dərsin əsas tələblərindən biri şagirdlərin fəallaşdırılmasıdır. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin fəallaşdırılmasında fəal təlim texnologiyalarının pedaqoji imkanları genişdir.
2. Şəxsiyyətyönümlü, nəticəyönümlü təhsil ilk növbədə fəal təlim texnologiyalarından istifadə zərurətini meydana çıxarır.
3. Dərsin fəal təlim metodları ilə təşkil olunması şagirdlərdə mənimsəmə qabiliyyətinə, onlarda dəqiqlik, məsuliyyət hissinin formalaşmasına, vaxtdan səmərəli istifadə etmək, idraki inkişaf və informasiyanın qısa vaxtda obyektlərə çatdırılması məsələlərinin həllinə şərait yaradır.
4. Fəal təlim texnologiyaları ənənəvi təlimdə olmayan həm şagird-müəllim- valideyn birliyinin əməli fəaliyyətini, bu üçlüyün böyük potensial imkanlarını müəyyənləşdirir, həm də şagirdlərin təlim-tərbiyə işlərinin bütün parametrləri üzrə səmərəli fəaliyyətinə, eyni zamanda onların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına geniş şərait yaradır.
5. İnteraktiv metodlara dair məlumat verən mənbələrdən aydın olur ki, onun müxtəlif növlərinin (beyin həmləsi, BİBÖ, klaster, karusel, diskussiya, Blum taksonomiyası, kublaşdırma və s.) hər biri spesifik cəhətlərə malikdir. Bu metodlardan istifadə təlim fənninin ayrı-ayrı mövzularının diqqət mərkəzində saxlanılması materialın məzmununun daha yaxşı mənimsənilməsinə müsbət təsir göstərir.
6. Ədəbi-bədii material üzərində işi interaktiv təlim metodlarının münasib növü ilə təşkil etdikdə bu, şagirdlərin sərbəst düşünməsinə,müstəqil fikir söyləməsinə imkan verir. Bu da təfəkkürün inkişafına səbəb olur
7. Fəal təlim texnologiyalarından istifadə ədəbiyyat dərslərinin tərbiyəedici və inkişafetdirici imkanlarını genişləndirir, dərsin qarşısına qoyulan tələblərə cavab verməyə əlverişli şərait yaradır.

V sinifdən IX sinfə kimi ədəbiyyat dərsliklərində epik əsərlərə geniş yer verilmişdir. Bədii əsərlərin daha yaxşı mənimsənilməsi üçün onların təhlil edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Əsərin təhlili zamanımüqayisə priyomundan da istifadə olunur. Müqayisə priyomunun həm didaktik, həm də məntiqi əhəmiyyəti vardır. Ona görə ki, müqayisə priyomundan bütün fənlərin tədrisində istifadə edilir və şagirdlərdə düzgün mühakimə yürütmək bacarığını formalaşdırır. Epik əsərlərin təhlilində də bu priyomdan istifadə edilir. Epik əsərlərdə surətlər daha ön planda olur və surətlərin eyni əsaslarla müqayisə edilməsi onların səciyyəvi cəhətlərini, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini ortaya çıxardır. Surətlərin səciyyəvi cəhətlərini ortaya çıxardarkən onların dünyagörüşünün, əsərdəki mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi olduqca önəmlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aşağı siniflərdə şagirdlər surətləri birbirilə müqayisə etməyə böyük həvəs göstərirlər.

Müəllim şagirdləri müqayisə priyomundan düzgün şəkildə istifadə etməyə yönləndirməli, surətləri müqayisə etməyə yönəldəcək tapşırıqlar və suallar seçməlidir. Müəllim şagirdlərdə müqayisə bacarığınıyaratmaq üçün elə əsərlər seçməlidir ki, o müqayisə etmək zərurəti yaratsın. Epik əsərlərin müqayisəli təhlili zamanı bir sıra məsələləri də nəzərə almaq lazımdır. Janr xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, müqayisəolunacaq əsərləri, obrazları düzgün seçmək olduqca önəmlidir. Bundan əlavə əsərlərin müqayisəli təhlili zamanı yeni təlim metodlarından istifadə etmək şagirdlərdə müqayisəyə həvəs oyadacaqdır. Venn diaqramı, müqayisə cədvəli və başqa təlim metodlarından istifadə olunması müqayisə üçün olduqca əlverişlidir (Bayramov, 2010).

Bədii əsərlərin daha yaxşı mənimsənilməsi üçün onların təhlil edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Ədəbiyyat fənn kurikulumunda bədii əsərin təhlili üzrə işin 1.2. əsas standartının 1.2.1., 1.2.2., 1.2.3., 1.2.4. alt standartları ilə müəyyənləşdirilməsi və təlim nəticələrinin qeyd olunması, ədəbiyyat fənnindən metodik vəsaitdə müəllimlər üçün təhlil üzrə iş haqqında məlumatların olması, müasir ədəbiyyat dərsliklərində şagirdləri təhlilə sövq edəcək tapşırıqların və “Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin” başlığı altında sualların verilməsi əsərlərin təhlili üçün istiqamətləndirici rol oynayır. Əsərin təhlili zamanı müqayisə priyomundan da istifadə edilir. Burada belə bir sual ortaya çıxır ki, müqayisə priyomu nədir?

Təlim priyomları şagird fəaliyyətinin idarəolunan bir prosesə çevrilməsində böyük rol oynayır. Təlim priyomları şagirdləri daha müstəqil fəaliyyətə sövq edir və şagirdlərin aktivliyini təmin edir. Müqayisəpriyomu da bunlardan biridir. Bu priyomdan istifadə zamanı şagirdlərin müqayisə etdikləri obyektlərhaqqındakı bilikləri daha da konkretləşir. Bu da şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına yol açır.

Ona görəki, müqayisə olunan obyektlər arasında ortaya çıxan fərqlər və ya oxşarlıqlar o obyektlərin daha yaxşı yadda saxlanılmasına səbəb olur. Müqayisə priyomunun əsas xüsusiyyətlərindən biri onun məntiqiliyidir. Çünki müqayisə məntiqi cəhətdən mümkün olan obyektlər üzərində aparılır. Prof. N.Kazımov müqayisə priyomu haqqında yazır: "Bizcə müqayisə priyomunu üç növə ayırmaq olar. 1) tam müqayisə, 2) tutuşdurma, 3)qarşılaşdırma. Birinci halda müəllim həm oxşar, həm də fərq əlamətlərini, ikinci halda yalnız oxşar əlamətləri, üçüncü halda isə yalnız fərq əlamətlərini aşkara çıxarmağa çalışır. Tədris işində müqayisə priyomunun hər üç növündən yeri gəldikcə istifadə etməklazımdır" (Aslanov, 2011: 31-34).

Müqayisə priyomundan istifadə həm də şagirdlərin dərsdə fəallığının artmasına səbəb olur. Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlərdə müqayisə bacarıqları formalaşdırsın. Şagirdlərdə bu bacarıqlar birdən-birə formalaşmır, bu tədricən baş verən prosesdir. Bu zaman belə bir sual yaranır ki, şagirdlərdə müqayisə bacarıqlarını necə yaratmaq olar? Burada ən önəmli vəzifə müəllimin üzərinə düşür. Bizlər bilirik ki, insanda bir bacarığın formalaşması o sahədə görülən praktik işdən və müstəqil fəaliyyətdən asılıdır. Bir sözlə, müəllim müqayisə üsulunu sinifdə tətbiq etməklə bu bacarığın formalaşmasına nail ola bilər. Bunun üçün müəllim müqayisə olunacaq mövzuları, surətləri düzgün seçməli, şagirdləri müqayisəyə sövq edəcək sual və tapşırıqlardan, yeni təlim metodlarından (Venn diaqramı, müqayisə cədvəli) istifadə etməlidir. Epik əsərlərin təhlilində də müqayisə priyomundan istifadə olunur.

Epik növdə olan əsərlərdə yazıçı müəyyən hadisə və ya əhvalatı təhkiyə yolu ilə oxucuya çatdırır. Yazıçı epik növün müxtəlif janrlarına (təmsil, hekayə, roman, povest, poema) müraciət etməklə həyat hadisələrini ətraflı şəkildə təsvir edir. Lirik və dramatik növdə olduğu kimi, epik növdə yazılmış əsərlərə də ədəbiyyat dərsliklərində geniş yer verilmişdir. Epik növün V sinifdə əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə,VI və VII sinifdə əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə, dastan, VIII sinifdə hekayə, dastan, poema, IX sinifdə hekayə, poema, roman, povest janrları tədris olunur.

Camal Əhmədov müqayisənin surətlərin təhlilində mühüm vasitə olduğunu qeyd edir və yazır: "Müqayisəni həm fərqli səciyyəli, həm də zidd səciyyəli surətlər üzrə aparmaq olar. Müsbət, yaxud mənfi səciyyəli surətləri müqayisə etməkdə məqsəd onların ümumi oxşar cəhətlərini və fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, həm də səciyyələrindəki fərqləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir" (Aslanov, 2011: 313).

Şagirdlər obrazları səciyyələndirərkən onların tipik xüsusiyyətləri haqqında məlumatlı olmalıdır ki,onları düzgün şəkildə fərqləndirə bilsinlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müqayisə priyomundan ən çox obrazların öyrənilməsi zamanı istifadə olunur. Burada ən önəmli məsələlərdən biri də müqayisə olunacaq obrazların düzgün seçimidir. Soltan Hüseynoğlu bu barədə yazır: "Müqayisə üçün götürülən surətlərin düzgün seçilməməsi xarakterik nöqsanlardan biridir. İstənilən bədii obrazları bir-birilə müqayisə etməyin mümkün olduğunu düşünən müəllimlər də var. Surətlərin düzgün seçilməməsi buəməliyyatın müvəffəqiyyətsiz olmasına, obrazlar haqqında dayaz, hətta bəzən yanlış təsəvvürün yaranmasına gətirib çıxarır" (Əliyeva, 2011: 11).

Epik əsərlərin müəyyən janr xüsusiyyətlərinə əsasən müqayisəli təhlilinə nəzər yetirək. Təmsillərdəinsana aid xüsusiyyətlər heyvan, əşya, təbiət surətlərinin üzərinə köçürülür və yazıçı bu surətlərin timsalında öz nəsihətamiz fikirlərini oxucuya çatdırır. 8-ci sinifdə Hikmət Ziyanın "Kərgədan və qarışqa" təmsilindəki kərgədan və qarışqa obrazlarını müqayisəli təhlil etməklə kərgədanın tənbəl, kobud, qarışqanın isə özünə inamlı, zəhmətsevər xarakteri ortaya çıxır. Şagirdlərdə müqayisə bacarığınıformalaşdırmaq üçün onlara aşağıdakı suallar verilə bilər.

1. Kərgədan və qarışqa obrazının bir-birindən fərqli hansı cəhətləri var?
2. Tənbəllik və əməksevərlik haqqında nə deyə bilərsiniz?
3. Sizin obrazlara münasibətiniz necədir?
4. "Tənbəllik azar artırar, işləmək canı saf eylər " atalar sözü ilə təmsildəki verilən ortaq fikir nədir?

Müqayisəli təhlildə, sadəcə, fərqli xüsusiyyətlərə deyil, oxşar xüsusiyyətlərə də yer verilir. Təmsildə bu xüsusiyyətlərin hər ikisi olduqda Venn diaqramından istifadə edilir. Müqayisəli təhlil zamanı müqayisəyə uyğun obyektlərin seçilməsi başlıca şərtlərdən biridir. Məs: 5-ci sinifdə tədris olunan "Yetim İbrahimin nağılı" əsərində İbrahimi anası ilə müqayisə etmək heç bir əhəmiyyət kəsb etməyəcək, lakin İbrahimi ona qarşı olan qüvvələrlə, yəni tacirlə, padşahla müqayisə etmək daha məqsədəuyğundur.

Müqayisəyə uyğun obyektlər seçildikdən sonra, onları hansı əlamətlərinə görə müqayisə ediləcəyi də önəmlidir. Belə ki, düzgün obyektlər seçildikdən sonra onlar eyni əsaslar üzrə müqayisə olunmalıdır ki, aralarındakı fərq dəqiq şəkildə dərk oluna bilsin. Yetim İbrahim – ağıllı, dürüst,

səbirli və cəsarətlidir. Tacir – hiyləgər, yalançı, səbrsiz və qorxaqdır (Əmircanova, 2009: 134).

Nümunədən də göründüyü kimi, İbrahim və tacir eyni əsaslar üzrə müqayisə edilir və fərqli xarakterləri ortaya çıxır. Bir-biriylə oxşar xüsusiyyətlərə malik əsərlər də müqayisəli təhlilə cəlb olunurlar. Məs: 6-cı sinifdə "Ağıllı uşaq" xalq nağılı tədris olunarkən müəllim bu nağılın "Yetim İbrahimin nağılı" ilə müqayisəli təhlilini təşkil edə bilər. Əlbəttə ki, bu iki nağılın seçilməsində əsas səbəb ortaq xüsusiyyətlərinin olmasıdır. Hər iki nağılda fərasəti ilə yaşından böyük işlər bacarmış, şər qüvvələri (padşah, xan, tacir, vəzir) öz ağılları ilə məğlub etmiş surətlər var.

Nəticə

XX əsrin 90-cı illərindən (milli müstəqillik dövründən) bəri ədəbi təhsilin məzmununun kökündənyenilənməsi, proqram və dərsliklərin tez-tez dəyişdirilməsi ədəbiyyat tədrisi ilə bağlı bir çox məsləlăriaktuallaşdırdı və onun həlli metodologiyasının da yenilənməsini zəruri etdi.

Kurikulumun məzmununa uyğun olaraq qəbul edilən yeni startegiya, təhsilin humanistləşdirilmə-si,yeni texnologiyalar dərsliklərə salınan və tədris olunan bədii mətnlərin yenilənməsinə səbəb oldu. Bizim apardığımız tədqiqatın da nəticəsi göstərdi ki, ədəbiyyat tədrisində, ədəbi əsərlərin mənimsənilməsində bir çox məsələlərə yenidən baxılmalı, məktəb əədbi təhlili yeni sistemdə qurulmalıdır. Bu problemlərdən bir də bədii əsəri yanr xüsusiyyətləri nəzərə almaqla öyrənmək, təhlil etməkdir (Hacıyev, 2003: 318).

Orta məktəbdə kifayət qədər epik növdə olan əsərlər tədris edilir. Orta məktəbdə şagirdlərə epik əsərləri mənimsətmək üçün müxtəlif yollardan istifadə edilir.Bu üsullardan biri də müqayisəli təhlil metodudur. Müqayisəli təhlil metodu əsərlərdəki obrazlarən təhlili zamanı istifadə edilir. Təhlil dərslərində obrazlar səciyyələndirilərkən onlar mütləq şəkildə bu və ya tədris olunmuş digər bədii örnəklərin qəhrəmanları ilə müqayisələrə cəlb olunmalıdırlar.

Eyni zamanda əsərdəki mənfi surətlərin oxşarlığı da bu iki nağılı müqayisəli təhli etməyə bir əsas yaradır. Bu iki əsəri müqayisə edərkən şagirdlər bir il əvvəl keçdikləri mövzu ilə yeni mövzu arasında əlaqə yaratmış olacaqlar. Bu zaman şagirdlər məcbur olub mənimsədikləri bilikləri də xatırlamalı olacaqlar. Bu surətlərdən adətən biri mənfi, digəri isə müsbət olur.

Epik əsərlərdə surətlər daha ön planda olur. Yazıçı surətlər vasitəsilə əsərin ideyasını oxucuya çatdırır. Hər bir surətin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Surətlər ayrı-ayrılıqda təhlil edilməklə yanaşı, yeri gəldikdə müqayisəli şəkildə də təhlil edilməlidir. Ona görə ki, müqayisəli təhlil surətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqda olduqca əhəmiyyətli rola malikdir. Müəllim şagirdlərə surətlərin müqayisəli təhlili üçün yol göstərməlidir (Həsənli, 2016: 447).

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, C. (1991). Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. BDU-nun nəşriyyatı. Bakı, 455 s.
2. Bayramov, Z. (2010). Kurikulum islahatı və müasir dərs. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 30 aprel.
3. Aslanov, Y. (2011). Ədəbiyyat dərslərində yeni təlim texnologiyalarından faydalanma vasitələri. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi, № l, s.31-34.
4. Aslanov, Y. (2011). Ədəbiyyat tədrisi: Ənənə və müasirlik. Bakı: APU-nun nəşri.
5. Əliyeva, N. (2011). Ədəbiyyat dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə şagirdləri fəallaşdıran vasitə kimi. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi, 2, s.44-48.
6. Əmircanova, Q. (2009). Ədəbiyyat dərslərində interktiv təlim metodlarından istifadə və şagird biliyinə onun təsiri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 134 s.
7. Hacıyev, A. (2003). Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası."Təhsil" nəşriyyatı. Bakı. 318 s.
8. Həsənli, B. (2016). "Ədəbiyyatın tədrisi metodikası". "Müəllim" nəşriyyatı. Bakı, 447 s.

Göndərilib: 28.01.2022 Qəbul edilib: 11.04.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/10/28-31

Münəvvər Vüqar qızı Həsənli
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
münevver.hasanlı@gmail.com

İQTİSADİ PROSESLƏRİN DİNAMİKASININ STATİSTİK, HARMONİK ANALİZ YANAŞMASI İLƏ PROQNOZLAŞDIRILMASI

Xülasə

Ölkələrin əsas məqsədi gələcək nəsillərin ən azı indiki nəsillərin rifah səviyyəsində və hətta daha yüksək rifah səviyyəsində yaşamasına imkan verəcək artım templərinə nail olmaq və saxlamaqdır. Böyümənin qızıl qaydası adlandırdığımız bu cümlə çoxlu siyasət həyata keçirmə və islahatlar tələb edən hissələrə bölünür. Bu mənada böyümə öz-özünə baş verməyən, layihə və dizayn nəticəsində ortaya çıxan bir prosesdir. Bu araşdırmanın məqsədi böyümə nəzəriyyələrinin tarixi prosesdə necə izləndiyini, qavrayış yolu kimi yeni anlayışda nələrin dəyişdiyini və bu dəyişikliyin əsas prinsiplərini izah etməkdir. Tədqiqat, dəyişən dünya və şərtlərə görə böyümə kimi mühüm bir mövzuda nələrin edilə biləcəyini və böyümə modellərinə nələrin daxil edilə biləcəyini istiqamətləndirmək və göstərmək məqsədi daşıyır. Bu məqsədlə iqtisadi düşüncə dünyasına mühüm töhfə vermiş böyümə modelləri izah ediləcək və artımın artıq bütünlüklə, ölkə miqyasında deyil, yerli və özünəməxsus məkanlar əsasında həll edilməli olduğu vurğulanacaqdır.

Açar sözlər: *böyümə, böyümə modelləri, rəqabət, iqtisadi inkişaf, məkan*

Munavvar Vugar Hasanli
Azerbaijan State Economic University
master student
münevver.hasanlı@gmail.com

Forecasting the dynamics of economic processes with statistical, harmonic analysis approach

Abstract

The main goal of countries is to achieve and maintain growth rates that will allow future generations to live at least at the current level of prosperity and even higher. This sentence, which we call the golden rule of growth, is divided into many parts that require policy implementation and reform. In this sense, growth is a process that does not happen by itself, but as a result of design and design.The purpose of this study is to explain how growth theories are traced in the historical process, what has changed in a new concept as a way of perception, and the basic principles of this change. The research aims to guide and show what can be done on an important topic such as growth according to the changing world and conditions, and what can be included in growth models. To this end, growth models that have made an important contribution to the world of economic thinking will be explained, and it will be emphasized that growth must no longer be decided entirely on a national scale, but on the basis of local and specific locations.

Keywords: *growth, growth models, competition, economic development, space*

Giriş

İqtisadiyyat elminin sistemli və nəzəri başlanğıcını Adam Smitin "Xalqların sərvəti" əsəri adlandırsaq, bu əsərdə artım prosesinin təhlilinə nəzər salmaqla başlamaq daha mənalı olar.

Smitin iqtisadi artım kimi qəbul etdiyi elementlər siyasi mənşəlidir. Onun əsas qayğısı hansı sosial və iqtisadi qüvvələrin insan rifahına daha çox töhfə verdiyini araşdırmaq və bu əsasda insan xoşbəxtliyini daha çox artıracaq siyasətlər təklif etməkdir. İqtisadi rifah əməyin illik məhsulundan və onu istehlak edənlərin sayından asılıdır (Hunt, 2009: 90).

İstənilən anda ölkədə istehsalın artması, yəni artım əmək bölgüsü hesabına baş verir. Smitin böyümə modeli əmək bölgüsü üzərində qurulub. Əmək məhsuldarlığını (Y/L) artıran əmək bölgüsü

prosesidir. Əmək bölgüsü artdıqca bir işçiyə düşən məhsul da artır. Biz bunu məşhur sancaq düzəltmə nümunəsində görürük: Tək adam on addım atmaqla gündə yalnız on ədəd sancaq düzəldə bilər. Halbuki, hər addımı yalnız bir adam yerinə yetirirsə, yəni on nəfər işlə təmin edildikdə, bir gündə istehsal olunan iynələrin sayı 4800-ə qədər artır; lakin hər bir addımı yerinə yetirsəydi, cəmi 100 iynə istehsal olunardı. Bu o deməkdir ki, əmək bölgüsü iynə istehsalını 48 dəfə artırıb. Bundan əlavə, müəyyən mərhələdə işçinin ixtisaslaşması həmin texnologiyadan istifadənin yeni yollarını tapmaqla artırıla bilər ki, bu da daha sürətli istehsala gətirib çıxarır (Beyhan, 2009: 2-62).

Smit əmək bölgüsünün inkişaf səviyyəsi ilə ölkələrin inkişaf səviyyəsi arasında əlaqəni vurğulayır. Cəmiyyətin ibtidai olduğu bir şəraitdə, təkmilləşmiş cəmiyyətdə bir insanın işi adətən çoxlarının işi olur. Əmək bölgüsünün əmək məhsuldarlığını yüksəltməsinin səbəbi ixtisaslaşma yolu ilə işçinin fərdi bacarığını yüksəltmək, ixtisaslaşma hesabına məhsul istehsalında əmək vaxtına qənaət etmək və nəhayət, yeni texnoloji inkişafa (alət, avadanlıq konstruksiyasına) əmək bölgüsünün ixtisaslaşması yolu ilənail olmaqdır. Əmək bölgüsü daha çox sənayedə baş verir, kənd təsərrüfatı sektorunda isə nisbətən məhduddur (Boschma, Martin, 2007: 537-548).

İstehsalda sosial müstəvidə belə əmək bölgüsü təmin edildikdə və bu əmək bölgüsünü, yəni istehsal mübadiləsini aktivləşdirəcək geniş bazar olduqda, ölkənin real sərvəti və firavanlığı artar. Çünki əmək bölgüsü yolu ilə təşkil edilən istehsal bölmələri daha səmərəli işləyir, istehsalı artırır, böyük bazarlar bu məhsulun satışını təmin edir və sahibkar üçün kapital yığılması başlayır. Kapitalın toplanması həm ümumi məhsulun artmasına, həm texnoloji tərəqqinin artmasına, həm də əmək haqqı normasının artmasına səbəb olur. Bu prosesin bu şəkildə getməsinə səbəb olan əsas etibarilə hər bir fərdin öz maraqlarını nəzərə alaraq rasional davranışı və iş bölgüsüdür (Capello, 2009).

Başqa bir klassik iqtisadçı Tomas Maltus öz artım modelini əhali və istehsal artım templəri arasındakı uyğunsuzluq üzərində qurdu. Məşhur populyasiya nəzəriyyəsində insanın bioloji reproduktiv qabiliyyəti həndəsi artımla (2,4,6,8…), məhsulun artımı isə arifmetik artımla (1,2,3,4…) irəliləyir. Buna görə də, zaman keçdikcə adambaşına düşən istehsal (Y/L) azalacaq və artım dayanacaq (Ercan, 2002).

Digər mühüm klassik iqtisadçı David Rikardo əvvəlcə mübadilə dəyərini müəyyən edən amilləri araşdırdı və ümumi istehsalın əmək haqqı, icarə və mənfəət arasında necə bölünəcəyini araşdırdı. Əmtəələrin mübadilə dəyərləri qıtlığın miqdarı və onların istehsalı üçün tələb olunan iş vaxtı ilə müəyyən edilir. Sənət əsərləri kimi təkrar istehsalı mümkün olmayan mallar bu əsərləri özündə saxlamaq istəyənlərin gəlirləri ilə bağlıdır. Təkrarlanan mallarda isə dəyəri müəyyən edən bu əmtəənin istehsalı üçün tələb olunan əmək vaxtıdır (Fujita, Krugman, 2004).

Rikardonun böyümə nəzəriyyəsi üç sütuna əsaslanır. Bunlar: əmək haqqının bürünc qanunu, kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın azalması və mənfəət-rant münaqişəsi. Əmək haqqı yaşayış minimumu səviyyəsindədir. Başqa sözlə desək, işçinin özünü çoxalda bilməsi sosial olaraq qəbul edilən ümumi səviyyədədir. (Bu fikir taxıl qanunları ilə dəstəklənir. Taxıl qanunları buğda idxalının liberallaşdırılması, buğda istehsalının artması və məhsulun aşağı qiyməti kimi ümumiləşdirilə bilər. buğda fəhlənin ən mühüm qida ehtiyacı.İşçinin əsas təyinedicisi buğdadır. Kənd təsərrüfatı istehsalı ilk növbədə istehsal üçün ən münbit torpaqların açılması ilə başlayır.Bu torpaqlar əhaliyə kifayət etmədikdə, daha az münbit torpaqlar verilir. artan əhalini qidalandırmaq üçün becərilməyə başlandı.İstehsal artdıqca fəhlənin aldığı əmək haqqı dəyişmir, əksinə mənfəəti artıraraq torpaq sahəsini artırır. istehsal artımı, renta bütün mənfəəti udur.Bu mənfəətin sıfır olduğu və kapital yığılmasının olmadığı sabit vəziyyət nöqtəsidir. Rikardo da Maltus kimi kapitalizmin gələcəyinə pessimist baxan bir iqtisadçıdır (Kibritçioğlu, 1998: 53).

Klassik iqtisadçılar arasında ifadə olunan Karl Marksın məqsədi kapitalist istehsal üsulu və bu formaya uyğun gələn istehsal və mübadilə şəraiti ilə məşğul olmaq istəyirdi. Karl Marks da Rikardo kimi əməyi dəyəri müəyyən edən amil hesab edir. Bununla belə, Marksın məşğul olduğu vəziyyət, terminoloji və ideoloji fərqlərlə əmək haqqı-mənfəət ziddiyyətindən bəhs edir. Əmək haqqı yaşayış minimumu səviyyəsindədir və buna görə də işçi qənaət edə bilməz, o, yalnız özünü çoxaldır. Rent isə zadəganlara, parazit təbəqəyə aiddir və onlar da yığılmır. Yığılmanı həyata keçirəcək təbəqə kapitalistlərdir (Krugman, 1999).

Klassik iqtisadi artım ədəbiyyatı ilə yanaşı, fərqli və dinamik perspektivə malik olan Şumpeteri

də qeyd etməliyik. Əvvəlkilərdən fərqli olaraq Şumpeter iqtisadi inkişafın və kapitalist sistemin gələcəyini innovasiya və sahibkarlıqla əlaqələndirir. Şumpeterin fikrincə, innovasiya böyümənin tükənməz mənbəyidir. Məğlubiyyətlər beş vəziyyəti əhatə edir:

Yeni mal yaratmaq və ya malın keyfiyyətini artırmaq,

Yeni istehsal üsulunun yaradılması,

Yeni bazara açılan,

Yeni xammal və ya yarımfabrikat mənbəyi tapmaq,

Bəzi yeni təşkilat sənayelərinin yaradılması.

Bu yeniliklər sahibkarlar sayəsində kommersiya sahəsində öz tətbiqini tapır. Məhz sahibkarların sayəsində kapitalizm qeyri-stasionar təkamül prosesinə daxil olur. Yeniliklər sayəsində kapitalizm daim hərəkət və dəyişiklikdədir. Digər tərəfdən, onun bu qədər üzərində dayandığı kreativ dağıdıcılıq innovasiyanın təsiri ilə bir çox bazarların kiçilməsinə, hətta yox olmasına səbəb olur, yeni bazarlar inkişaf edib müxtəlif şirkətləri cəlb edir, bir sektor yox olur, digəri yaranır (Lucas, 1988: 3-42).

Şumpeterin fikrincə, iqtisadi artımı şərtləndirən amillər fiziki istehsal amillərinin, innovasiyaların və vençur kapitalistlərinin miqdarının dəyişməsidir. İqtisadi yüksəliş o zaman başlayır ki, sahibkar iqtisadi və psixoloji motivlərlə iqtisadi həyata yenilik daxil edir və beləliklə də müəyyən sahədə inhisara çevrilir və gəlir əldə edir.

Sahibkarın hansısa sənayedə innovasiyanı uğurla həyata keçirərək qazanc əldə etməsi, bir tərəfdən, digər sahibkarların da yeniliyi təqlid edərək, onun ardınca getməsinə səbəb olur, digər tərəfdən, innovasiyalar digər sənayelərdə innovasiyaların yaranmasına, bir sözlə, klasterləşməyə səbəb olur. Müvafiq olaraq, iqtisadiyyata muxtar investisiyaların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artır. İstehsal amillərinin müxtəlif istifadəsini nəzərdə tutan bu investisiyalar iqtisadi strukturu dəyişən yaradıcı məhv prosesində iqtisadiyyatın böyüməsinə səbəb olur (Hagedoorn, 1996: 886).

Əslində, Şumpeterin ideyaları innovasiya iqtisadiyyatının, təkamülçü perspektivin və digər heterodoks iqtisadi ədəbiyyatın əsas ideyaları kimi iyirminci əsrə və günümüzə dərindən təsir etmişdir. Şumpeter öz nəslindən fərqli olaraq kapitalizmə fərqli, realist gözlə yanaşdı. Kapitalizmin daxilən qeyri- sabit olduğunu izah edənlərin sözləri ilə desək, indiki texnologiya səviyyəmizi buna borclu olduğumuzu bildirən iqtisadçıdır. Bu səbəbdən də növbəti bölmələrdə onların fikirlərini yenidən gündəmə gətirəcəyik (Romer, 1990).

Nəticə

Yeni böyümə və inkişaf problemi kontekstdən asılı, yoldan asılı və təkamül prosesidir. Kontekstdən asılılıq onun tapıldığı mühitin və şəraitin vacib olduğunu göstərir. Yol asılılığı cəmiyyətlərin müəyyən institusional mühit və sosial-iqtisadi şəraitdə müəyyən yerlərə çatacağını bildirir.

Bu mənada artım prosesinin özünün təhlili dəyişikliyə məruz qalsa da, artımın lokal dinamikası bizim tədqiqat obyektimiz olmuşdur. Çünki yerli dəyişikliklər, bilik istehsalı, müsbət xarici təsirlər, institutlar, institutlararası əlaqələr şəbəkələri, sinerji (ardıcıllıq) bizim yeni inkişaf konsepsiyalarımıza çevrilib. Bundan əlavə, böyümə üçün makro siyasətlərlə birlikdə mikro səviyyəli, regional pro-aktiv (seçici, spesifik) siyasətlər ön plana çıxdı. Yalnız bu şəkildə yerli olaraq başlayan bir böyümə yoluna girmək mümkün olacaq (Romer, 1986: 1002-1037).

Ədəbiyyat

1. Hunt, E. (2009). "İqtisadi Düşüncenin Tarihi" Türkcə: Müfit Günay, Dost Yayınevi, 2-ci nəşr, Ankara.
2. Beyhan, B. (2009). "Yeni İnkişaf Nəzəriyyəsinin Siyasət Təsirləri: İnnovasiyanın Kümülatif Xüsusiyyəti". Ankara Universiteti SBF jurnalı, s.2-62.
3. Boschma, R., Martin, R. (2007). "Evolutionary Economic Coğrafiyanın qurulması" İqtisadi Coğrafiya Jurnalı, s.537-548.
4. Capello, R. (2009). "Kosmos, Böyümə və İnkişaf" Regional İnkişaf və İnkişaf Nəzəriyyələri Təlimatları, Edvard Elqar PubIn. P.Nijkamp (red.).
5. Ercan, Y. (2002). "Daxili artım nəzəriyyəsi-İcmal" Planlaşdırma jurnalı.

6. Fujita, M., Krugman, P. (2004). "Yeni İqtisadi Coğrafiya: Keçmiş, İndiki Və Gələcək" Regional Elmdə Sənədlər.
7. Hagedoorn, J. (1996). "İnnovasiya və Sahibkarlıq: Şumpeter yenidən nəzərdən keçirilib" Sənaye və Korporativ Dəyişiklik.
8. Kibritçioğlu, A. (1998). "İqtisadi artımın müəyyən ediciləri və yeni artım modellərində insan kapitalının yeri", AU Siyasi Elmlər Jurnalı. Cild 53.
9. Krugman, P. (1999). "İnkişafda coğrafiyanın rolu" Beynəlxalq Regional Science Review. KUM. "İqtisadiyyatın yeni coğrafi genişlənməsi: İqtisadi coğrafiyaya yeni yanaşma" İctimai Elmlər İnstitutu Jurnalı Sayı: 30.
10. Lucas, R. (1988). "İqtisadi İnkişaf Mexanikası haqqında" Monetary Economies Jurnalı, s.3-42.
11. Romer, P. (1990). "Endogen Texnoloji Dəyişiklik" Journal Of Political Economy. Cild 98. №5.
12. Romer, P. (1986). "Artan gəlirlər və uzun müddətli iqtisadi artım". Journal Of Political Economy, Vol.94 No5, s.1002-1037.

Göndərilib: 02.01.2022 Qəbul edilib: 30.03.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/10/32-35

Firuzə Fərman qızı Bağırova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti nəzdində
Pedaqoji Kollec
fbaqirova2014@gmail.com

İNTERAKTİV TƏLİMİN ƏSASLARI VƏ TƏTBİQ YOLLARINA DAİR

Xülasə

İnteraktiv təlim müəllimlə öyrənənlərin qarşılıqlı əməkdaşlığına əsaslanaraq, ikincilərin idrak fəaliyyətini fəallaşdırır. İnteraktiv təlim interaktiv metodlarının tətbiqi ilə başlayır. Bu metodların tətbiqi şagirdlə əməkdaşlığa əsaslanan fəal idrak fəaliyyətinə şərait yaradır, onda müstəqil çalışmanın, müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafına, intellektual təfəkkürünün formalaşmasına yol açır. İnteraktiv təlimdə dərsin səmərəliliyi şagirdlərin müstəqil yaradıcı fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Məsələnin belə qoyuluşu təlimdə öyrənilənlərin müstəqil fəaliyyətini təlim prosesinin mühüm tərkib hissəsinə çevirir.

Açar sözlər: *metod, təlim, interaktiv təlim, təhsil sistemi, müəllim*

Firuza Farman Bagirova
Pedagogical College under ASPU
fbaqirova2014@gmail.com

On the basics and applications of interactive learning

Abstract

Interactive learning, based on the interaction of learners with the teacher, activates the cognitive activity of the latter. Interactive learning begins with the application of interactive methods. The application of these methods creates conditions for active cognitive activity based on cooperation with the student, which leads to the development of independent work, independent thinking skills, the formation of intellectual thinking. In interactive learning, the effectiveness of the lesson is assessed as a result of students' independent creative activity. Such a statement makes the independent activity of learners in training an important part of the learning process.

Keywords*: method, training, interactive training, education system, teacher*

Giriş

İnkişaf etmiş Qərb dövlətlərinin təhsil sistemində istifadə edilən aktiv və ya interaktiv təlim metodlarından respublikamızın təhsil müəssisələrində yüksələn xətlə istifadə edilməkdədir.

Təlim metodları təlimdə müəyyən məqsədə nail olmaq üçün müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinin nizama salınması qaydasıdır. Təlim metodları dedikdə, məqsədə nail olmaq, təhsil vəzifələrini həll etmək yollarının məcmusu başa düşülür. Pedaqoji ədəbiyyatda metod anlayışı müəllimin və ya şagirdlərin fəaliyyətinə aid edilir. Müəllimin fəaliyyəti ilə bağlı olan metodlar tədris metodları, şagirdlərin fəaliyyəti ilə bağlı olan metodlar isə öyrənmə metodları adlanır. Müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti ilə bağlı olan metodları təlim metodları kimi işlətmək lazımdır. «Təlim metodları strukturunda priyomları (tərzləri) da fərqləndirmək lazımdır. Priyom metodun elementidir, onun tərkib hissəsidir, metodun tətbiqində ayrıca addımdır» (1).

Təlim metodu təlimin məqsədini, məzmununu, qanunauyğunluqlarını, prinsiplərini səmərəli həyata keçirmək üçün istifadə olunur. Təlimin məqsədinin, məzmununun keyfiyyətlə icrası seçilmiş metodlarınpraktik imkanlarından asılıdır.Bu imkanları metodlar təmin edir, didaktik sistemin inkişaf sürətinə təkan verir. Təlimdə tətbiq edilən metodlar inkişafa nə qədər çox şərait yaradarsa, təlimin səmərəsi dəbir o qədər yüksək olar. Bu mənada interaktiv təlim metodları üstünlük təşkil edir.

İnteraktiv təlim müəllimlə öyrənənlərin qarşılıqlı əməkdaşlığına əsaslanaraq, ikincilərin idrak fəaliyyətini fəallaşdırır. Z.A.Veysovanm təbirincə desək, «Fəal (interaktiv) təlim şagirdlərin **fəal idrak**

fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə **əməkdaşlıq şəraitində** həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur» (Veysova, 11). Bu təlim «bilik, bacarıq, təcrübə və vərdişlərə yiyələnməyə, ... intellektual təfəkkürün, müstəqil çalışma, müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafına kömək edən demokratik üsullarla aparılan təlim prosesidir» (İbrahimov, Hüseynzadə, 2013: 641). Fəal (interaktiv) təlim tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkilivə idarə olunması metodlarının məcmusudur.

İnteraktiv təlim interaktiv metodlarının tətbiqi ilə başlayır. Bu metodların tətbiqi şagirdlə əməkdaşlığa əsaslanan fəal idrak fəaliyyətinə şərait yaradır, onda müstəqil çalışmanın, müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafına, intellektual təfəkkürünün formalaşmasına yol açır.

İnteraktiv təlimdə«hər bir şagirdin öz fikri, ideyası olur. Mübadilə nəticəsində fikirlər dəyişir, ideyalar təzələnir. Beləliklə, psixoloji ab-hava dəyişir. Qrupdakı zəif şagirdlər də müzakirələrdə fəal iştiraka qoşulurlar; məsələlərin müzakirəsi və kollektiv müzakirələrin gedişin də bir-birini dinləməyə alışırlar. Hər bir təlim tapşırığının bu cür həlli vasitəsi ilə onlar idraki axtarıcılıq taktikalarını təkmilləşdirir, təlimdə öz müvəffəqiyyət formulunu hər kəs özü qurur» (Ağayev, 2006: 79-80).

Fəal və interaktiv təlim əməkdaşlıq və öyrənənin müstəqilliyi üzərində qurulur. Əgər ənənəvi təlim informasiyanın hazır şəkildə yeni nəslə ötürülməsi üzərində qurulurdusa, fəal təlim informasiyanın müstəqil öyrənilməsi texnologiyasına söykənir. İnteraktiv təlim də, demək olar, mahiyyəti etibarıilə fəal təlimə yaxındır. Burada da şagird öyrənilən materialda cisim və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini axtarır, qanunauyğunluqlarını tapmağa çalışır, təhlil və tərkib edir, nəticə çıxarır, yeni biliyi «kəşf edir» və s. Lakin əgər fəal təlimdə bu proseslər müəllim-şagird əməkdaşlığı müstəvisində həyata keçirilirdisə, interaktiv təlimdə bu proseslər şagirdlərarası əməkdaşlıq (bu əməkdaşlıq daha çox, kiçik qrupların fəaliyyətində öz təcəssümünü tapır) müstəvisində həyata keçir. Müəllim kiçik qruplara yaradıcı tapşırıq verərək, onların arasında əməkdaşlığı təşkil edir.

Sosial-psixoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, «başqa adamların iştirak etdiyi situasiyalarda subyektin fəallığı yüksəlir» (Əlizadə, Əlizadə, 2008: 267). Təsadüfi deyil ki, əməkdaşlıq prosesində şagirdlər tapşırığın həlliistiqamətində öz səylərini birləşdirir, qarşılarına qoyulmuş problemi təfəkkür və təxəyyül proseslərinəəsaslanaraq həll edirlər. Müəllim isə bu prosesin təşkilatçısına çevrilir.

Əgər fəal təlim problemin həlli nəticəsində biliyin əldə edilməsi strategiyasına əsaslanırsa, interaktiv təlimdə bu strategiya daha yüksək səviyyə kəsb edərək, problemin həlli nəticəsində biliyin əldə edilməsi və mənimsənilmiş biliyə yaradıcı münasibətin formalaşması strategiyasına əsaslanır. Bu zaman yaradıcıtəfəkkür və təxəyyül prosesləri aktuallaşır.

«İnteraktiv» latın sözü olub «qarşılıqlı əlaqədə», «əməkdaşlıq», «dialoq» deməkdir. Bu prosesdə hər iki tərəfin fəallığı mühüm yer tutur. Bu fəallaşma adi və normal fəallaşma kimi deyil, çevik və dinamik fəallaşma kimi başa düşülür» (Mahmudov, 2016: 638). Deyilənlərdən belə məlum olur ki, interaktiv məfhumu «qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan» deməkdir. İnteraktivlik sadəcə, obyektlərin qarşılıqlı təsir prosesi (obyektlərin qarşılıqlı təsiri fəal təlimdə də həyata keçirilir), şagirdlərin - tədqiqat xarakteri daşıyan xüsusi təşkil olunmuş kiçik qruplarda idrak fəaliyyətinə cəlb olunması nəzərdə tutulur. Təlim nəticəsitəlim prosesi iştirakçılarının **qarşılıqlı** qüvvəsi ilə əldə edilir, şagirdlər təlim nəticələrinə görə üzərlərinəqarşılıqlı məsuliyyət götürürlər» (Vilyunas, 2006: 80).

İnteraktiv təlimdə əməkdaşlığın daha mürəkkəb münasibətlər sistemi ilə xarakterizə olunması şagirdin təlim nəticələrinə görə məsuliyyətini artırır. O, verilən tapşırığı daha tez, daha məzmunlu yerinə yetirməyə istiqamətlənir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə interaktiv təlim ənənəvi və fəal təlimdən fərqlənir. Təbii ki, interaktiv təlimdə ənənəvi və fəal təlim metodlarından fərqli metodlardan istifadə edilməsi tələb olunur. Bu metodlar- elə interaktiv təlim metodları adlanır.

İnteraktiv təlim metodları şagirdlərin tədris materialı (mənbələr, xəritələr, illüstrasiyalar, tədqiqatçıların fikirləri) ilə, eləcədə ətraf aləmin reallıqları və təzahürləri ilə (rollu oyunların, müxtəlif hüquqi və münaqişəli vəziyyətləri nmüzakirəsinin, layihələrin tərtibinin, müsahibələr aparılmasınınvə s. köməyi ilə) müstəqil iş prosesini təşkil edir.Fəal (interaktiv) təlim şagirdlərin fəallığını təmin etməklə, problemli şəraitin yaradılmasına, əməkdaşlığa, təfəkkürün müstəqilliyinə, sərbəstliyə, fəal dərk etmə mövqeyinə, biliklərin müstəqil əldə edilməsinə, yaradıcı tətbiqinə və sübuta yetirilməsinə əsaslanır (Aseyev, 1976: 81).

İnteraktiv təlim şagirdlər üçün aşağıdakı imkanlar yaradır:

– biliyi qavrama prosesini daha anlaşıqlı keçirsinlər;

– öz fikrini formalaşdırmağı, onu düzgün ifadə etməyi, öz nöqteyi-nəzərini əsaslandırmağı,

müzakirələşdirməyi və sübut etməyi öyrənirlər;

– digərini eşitməyi, dinləməyi, alternativ fikrə hörmət etməyi öyrənirlər;

– müxtəlif sosial vəziyyətləri modelləşdirməyi, müxtəlif həyati vəziyyətlərə qoşulmaqla və bu həyatı duymaqla öz sosial təcrübələrini zənginləşdirirlər;

– qrupda konstruktiv münasibətlər qurmağı, burada öz yerini müəyyənləşdirməyi, konfliktlərdən qaçmağı, onları həll etməyi, kompromis axtarmağı, dialoqa səy etməyi öyrənirlər;

– təlim materiallarını təhlil edir, onlara yaradıcı yanaşırlar; -problemin ümumi həllini tapırlar;

– layihələrlə iş fəaliyyətinə, müstəqil işləməyə, yaradıcı işlər görməyə alışırlar və s.

Lakin bir çox hallarda prosesin mahiyyətini dərindən dərk etməyən, müstəqil işləmə bacarıq və vərdişlərinə malik olmayan şagirdlər müəllimlərə dərsi müstəqil fəaliyyət üzərində qurmağa mane olur. Belə hallarda müəllimin pedaqoji ustalığından çox şey asılıdır.

Motivasiya məzmun baxımından mürəkkəb quruluşa malikdir. Bu istiqamətdə psixoloji ədəbiyyatda motiv müxtəlif rakurslardan qiymətləndirilir. Müasir psixoloji tədqiqatlarda motivasiya insanı fəaliyyətətəhrik edən amil kimi mənalandırılır.

Psixoloqların problemlə bağlı tədqiqatları ilə tanış olduqda aydın olur ki, motivasiya prosesi özündə hərəkətə hazırlığın yaranmasını, istiqamətin (məqsədin) seçilməsini, hərəkət yollarının, vasitələrin, hərəkətin zaman və məkanını, müvəffəqiyyətin ehtimallığının qiymətləndirilməsini, inamın formalaşmasını hərəkətin zəruriliyinə və düzgünlüyünə inamı və s. birləşdirir. Buna görədə motivasiya prosesində tələbatlar, motivlər, dünyagörüşü, insanın özü haqqında, özimkanları (fizikivəpsixi), emosional və funksional vəziyyəti vəhəyəcanları, ətrafmühit haqqında, onlarda baş verən dəyişikliklər, gözlənilən nəticələr, insanların qiymətləndirilməsi və s. haqqında biliklər iştirak edir (Meskon, Albert, Xedouri, 2004: 37). Bu müstəvidə motivasiyanın formalaşması şagirdin bütövlük də təlim fəaliyyətini, o cümlədən müstəqilfəaliyyətinin səmərəsini artırmağa imkanverir.

Məktəbdə müəllimlər əksərlar da, şagirdlər də, ənənəvi və fəal təlimdə olduğu kimi, idraki motivlərin formalaşmasın açalışırlar. Halbuki sosial əmək daşlıq motivlərini nəzərə almadan interaktiv təlimdə müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün deyil. İnteraktiv təlim şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslansa da, təlim prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilir.Təəssüfki, çox müəllimlərbu amili unudurlar.

Təlim təkcə şagirdlərin yaddaşının yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdişlərin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına və yeninin yaradılma yönəlib. Nəticədə şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başadüşülən və yaddaqalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb- nəticə əlaqələrini, qanuna uyğunluqların aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirdilər aparmağı öyrənirlər (Əlizadə, Mahmudova, 2013: 368).

Göründüyü kimi, interaktiv təlim ənənəvidən onunla fərqlənir ki, uşaqlar özləri biliyi əldə edir, yenini yaradırlar, onlar fəaldırlar. Müəllim bələdçi rolu oynayır, amma sinifə hakim olmur, sinifdəki iqlim uşaqların sərbəstləşməsinə səbəb olur, uşaqlar öz fikirlərini söyləməyə qorxmurlar. Müəllim qarşıya qoyulan məsələləri həll eyməyə imkan verir, nəticədə uşaqlar biliklərə yiyələnirlər.

Şagird motivasiya yaradılması vasitəsi ilə müstəqil fəaliyyətə cəlb olunaraq yeni bilikləri kəşf edirsə, onda o, dərsə yaradıcı münasibət bəsləyir. İnteraktiv təlimin tətbiqi şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına istiqamətlənməyib, onların təfəkkür xüsusiyyətlərinin və yaradıcılığının formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Nəticə təlimin keyfiyyətində öz təzahürünü tapır.

Müasir təhsil paradiqmaları baxımından həm orta, həm də ali məktəbdə təlimin şagirdlərin (tələbələrin) müstəqil fəaliyyəti üzərində qurulması tələb olunur. Bu istiqamətdə müstəqil fəaliyyətin səmərəli təşkili yollarının axtarılması pedaqoji tədqiqatların prioritet problemlərindən birinə çevrilmişdir. Son dövrlərdə müstəqil fəaliyyətin təşkilinin səmərəliliyi koqnitiv və kreativ keyfiyyətlərin aşılanması müstəvisində tədqiq edilir.

L.V.Qriqorenki təlim və təlimdənkənar vaxtlarda yerinə yetirilən müxtəlif tapşırıqlar sistemi (Qriqorenko, 1991: 27) kimi qiymətləndirirdi. Müəlliflərin təqdimatlarında müstəqil iş müəyyən bir tapşırığın öyrənəntərəfindən icra edilməsi səviyyəsisində məhdudlaşdırılır.

Fəal təlim müstəvisində müstəqil işin təşkilində öyrənənin şəxsiyyətinin müstəqilliyi önəmli prinsip kimi qiymətləndirildi. Tədqiqatçılar bu məsələyə hələ keçən əsrin 60-cı illərindən etibarən

diqqət yetirməyə başlamışdılar. Müstəqil fikir, müstəqil düşüncə və nəticə müstəqil idrak fəaliyyətinin tərkibhissələridir. Həmin keyfiyyətlərin formalaşması – öyrənəndə fəal təlimin təşkili baxımından, mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu müstəqil işi belə formulə etmək olar: müəllim problem-situasiya yaradır –şagirdlə dialoqa girir – şagird düşünür, axtarış – nəticə əldə olunur.

P.İ.Pidkasistı izahında müstəqil işi "təlim prosesində müstəqil fəaliyyətin təşkili və idarəolunmasının spesifik pedaqoji vasitəsi" (Pidkasistıy, 1980: 31) kimi mənalandırırdı. Onun təqdimatında məslənin qoyuluşu fəaltəlimdən interaktiv təlimə keçid kimi qiymətləndirilə bilər.

"Öyrənənin əsas fəaliyyəti təhsil ilə bağlı olduğu və biz onun yalnız bu fəaliyyətini araşdırdığımızüçün diqqət müstəqil təlim fəaliyyəti üzərində cəmləşdirilir. Bütövlükdə götürdükdə, öyrənən – cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi, öz sosial həyatını da müstəqil fəaliyyəti prosesində qurur. Əldə etdiyi uğur və uğradığı uğursuzluqlar məhz onun müstəqil fəaliyyət bacarıqlarının formalaşması təkcə onun təlim fəaliyyəti üçün deyil, həm də sosial həyatda daha böyük uğurlar əldə etməsi üçün vacibdir" (Mahmudova, 2018).

Nəticə

İnteraktiv təlimdə dərsin səmərəliliyi şagirdlərin müstəqil yaradıcı fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Məsələnin belə qoyuluşu təlimdə öyrənilənlərin müstəqil fəaliyyətini təlim prosesinin mühüm tərkib hissəsinə çevirir.

Müstəqil fəaliyyətin mahiyyətinin müəyyən edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədqiqatları təhliletdikcə, məlum olur ki, müasir təhsil paradiqmasının tələbləri həmin tədqiqatlarda nəzərə alınmış, təhsilkonsepsiyasının tələblərinə müvafiq olaraq, müstəqil iş, tədricən müstəqil fəaliyyət müstəvisində tədqiq edilməyə başlanmışdır. Bu, təsadüfi deyil. Fəal və interaktiv təlim öyrənənlərin müstəqil fəaliyyəti üzərində qurulur. Öyrənənlərdə müstəqil fəaliyyət keyfiyyətlərinin formalaşması bu baxımdan mühüməhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. file:///C:/Users/r/Documents/30030.pdf
2. Veysova, Z. Fəal interaktiv təlim. Müəlimlər üçün vəsait. Bakı, 150 s.
3. İbrahimov, F., Hüseynzadə, R. (2013). Pedaqogika: I Hissə, Bakı, 705 s.
4. Ağayev, Ə. (2006). Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, 138 s.
5. Əlizadə, Ə., Əlizadə, H. (2008). Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı, 479 s.
6. Mahmudov, R. (2016). Yaradıcı tapşırıqlar seminar məşğələlərində tələbə müstəqil fəaliyyətinin formalaşması yolu kimi. Bakı Universitetinin Xəbərləri. №4, s.110-120.
7. Vilyunas, V. (2006). Psixologiceskiye mexamizmi motivachi. SPb. "Rec", 464 s.
8. Aseyev, V. (1976). Motivasiya povideniya i formirovaniya licnosti. "Misl", 158 s.
9. Meskon, M., Albert, M., Xedouri, F. (2004). Osnovi menedjmenta. 492 s.
10. Əlizadə, H., Mahmudova, R. (2013). Sosial pedaqogika. Bakı Universiteti. Bakı, 368 s.
11. Grigorenko, L. (1991). Formirovaniye gotovnosti studentov pedvuza k profesionalnoy deyatelnosti v procese samostoyatelnoy raboti. Dis.na soisk.uc.stepeni.kand.ped.nauk. Krivoy Rog, 162 s.
12. Pidkasistiy, P. (1980). Samostoyatelnaya poznavatelnaya deyatelnost skolnikov v obuceni. "Pedaqoqika", 240 s.
13. Mahmudova, R. (2018). Təhsilin psixodidaktik problemləri. Bakı.

Göndərilib: 24.01.2022 Qəbul edilib: 04.04.2022

İÇİNDƏKİLƏR

İmzalandı: 26.04.2022
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 3 ç.v.
Sifariş: 515

https://aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az